

МЕМОАРИ

ИЗ МЕМОАРА НИШЕ МИЛАНОВИЋА

Ниша Милановић је један од познатијих црногорских комуниста до 1936. године, када је у међуратном периоду посљедњи пут ухапшен (1918 — 1941) и осуђен (1937) на четири године робије. То је било 71. његово хапшење, а девет пута је извођен на суд, два пута осуђиван и четири пута интерниран. Животни пут Нише Милановића био је, дакле, веома динамичан и буран. У његовом раду је било и погрешних процјена исходишта неких политичких догађаја, али био је лично поштен, принципијелан и борбен.

Милановић је рођен у селу Пожару, у даниловградском крају, 8. фебруара 1894. године. Иако су му родитељи били сиромашног имовног стања, одлучили су да га школују, (једна од карактеристика црногорског била је да школује бар једно дијете). Гимназију је учио у Подгорици (Титограду) и Цетињу. Гимназијско школовање је прекидао због балканског и првог свјетског рата, па је гимназијску матуру завршио тек 1919, у 25. години живота. Наредне 1920. године уписао се на Правни факултет у Београду. Као гимназијалац учествовао је у првом балканском и првом свјетском рату. Учесник је ослободилачког рата и социјалистичке револуције од тринаестојулског устанка 1941. године и носилац је Партизанске споменице 1941. године.

Ниша Милановић је био члан Комунистичке партије Југославије од њеног оснивања 1919. до новембра 1937. године, када је искључен. Поново је примљен марта 1945, а поново искључен октобра 1949. године. Након десетогодишње паузе поново је примљен у Партију новембра 1960. године. Као пензионер од 1953. до смрти 10. X 1981. живио је у Херцег-Новом.

У међуратном периоду Милановић је био веома активан и пожртвован партијски активиста. Био је у мјесном, окружном и покрајинском руководству. На Покрајинској конференцији 1924. године изабран је за члана Секретаријата Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, а од марта 1928. до хапшења крајем

јула 1929. године био је политички секретар Покрајинског комитета. Након трогодишње робије живио је у родном селу под полицијском контролом. И поред тога — партијски је био веома активан. На Окружној партијској конференцији 1935. године изабран је за секретара Окружног комитета КПЈ Никшић. Током друге половине марта 1936. године ухапшен је, након чега је са другим црногорским комунистима у злогласној дубровачкој Термотерапији подвргнут крајње нељудској истрази. Ухапшени су страховито мучени у циљу добијања података о илегалном партијском чланству и њиховом раду. Након тога је изведен на Суд за заштиту државе 1937. године и осуђен на четворогодишњу робију, коју је издржавао у Сремској Митровици.

Изучавајући историју револуционарног покрета и КПЈ у Црној Гори ступио сам у контакт и са Нишом Милановићем. Било је то 1969. године. Од тада па све до његове смрти одржавали смо везе било путем писама било путем сусрета и разговора. Писмено је одговарао на многа питања из историје КПЈ у Црној Гори. Његова писма су данас драгоцен извор за историју комунистичког покрета у Црној Гори у међуратном периоду.

Најдужи разговор имао сам са Милановићем у његовом стану 23. и 25. октобра 1972. године. Тада сам га питао о многим догађајима из историје КПЈ у Црној Гори, па и о секретару и предсједнику КПЈ у Црној Гори у периоду 1919 — 1920. године, Покрајинској конференцији у Подгорици 1920. године, покрајинским конференцијама 1924. и 1928. године, о организационој структури КПЈ у Црној Гори до 1929, неслагањима у централном партијском руководству, везане ПК са ЦК, Независној радничкој партији, општинским изборима 1923. и 1926, Црвеној помоћи, листу *Радни народ*, организационом стању и броју чланова КПЈ у појединим мјестима Црне Горе, територији Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, партијској чланарини, партијској техници, хапшењима и суђењима, партијским неслагањима, сукобима у Сремској Митровици, о појединим комунистима и низу других питања. Тада ми је дао неке своје списе о појединим питањима из историје револуционарног покрета. Поред осталог, дао ми је и своје биографске податке, које је потписао 8. новембра 1960. године, који су такође значајан историјски извор. На мој захтјев потписао је сваку страницу тих списа. Прије но што је то учинио упитао ме је зашто то захтијевате. Одговорио сам му: „Да бих и ја и други послје мене били сигурни да сте то Ви казали, да касније не би било каквих допуна“ Одговорио ми је: „То је први пут да неко од мене тражи податке, и то је поштено са ваше стране“ Након тог разговора имали смо још неколика сусрета и разговора у Титограду и Херцег-Новом. Много више смо размијенили писама.

Мемоари Нише Милановића су веома значајан извор за нека питања из историје револуционарног покрета у Црној Гори, нарочито до 1929. године. Једна од особина Милановића била је и та што је био веома прецизан и што у својим казивањима никада себе и свој рад није истицао у први план, што је ријеткост у мемоарској литератури.

Овом приликом објављујем само дио мемоара Нише Милановића. Уколико будем у могућности и ако буде материјалних средстава, научно ћу припремити за објављивање цјелокупна његова казивања. И не само његова већ и других истакнутих црногорских комуниста.

Текст који се објављује аутентично је казивање Нише Милановића. На њему нијесу вршене никакве исправке нити допуне. Одабрао сам за ову прилику неке интегралне дјелове, дајући им наслове и најпотребнија објашњења. Овдје су казивања о ставу црногорских комуниста према уједињењу Црне Горе и Србије стварању југословенске државе, о саставу чланства комунистичких организација у Црној Гори, о формирању партијске организације у Подгорици, положају партијских организација после Обзване, облицима партијског илегалног рада, раду комуниста у удружењу за продају „Сингерових“ шиваћих машина и Експозитури за социјално осигурање радника, о учитељима-комунистима, хапшењу комуниста, терору власти у Барама Шумановића, општинским изборима 1923, одласку Јована Малишића и Брацана Брацановића у Совјетски Савез, Покрајинској конференцији 1924, прослави Првог маја у Подгорици 1924. године, демонстрацијама у Подгорици 1924, одласку Николе Ковачевића на III конгрес КПЈ, пребацивању Вукашина и Стоје Марковић у иностранство, Сахрани мајке Јована Томашевића, покрајинској конференцији 1928, одласку Николе Ковачевића у Совјетски Савез, о одлуци Централног партијског руководства о дизању оружаног устанка 1929, о раду КПЈ у затворима, о комунистичком процесу у Подгорици 1929, о неким комунистима у предратном периоду и неким истакнутим црногорским комунистима до 1930. године.

Природно садржина подналова није комплетна. То су само сјећања Милановића о наведеним питањима. Она су веома значајна, а за нека питања и једини извор, за свеобухватно и комплетно изучавање револуционарног покрета у Црној Гори у међуратном периоду.

О ставу црногорских комуниста према уједињењу Црне Горе и Србије

Малобројна радничка класа Црне Горе у доба уједињења и стварања Југославије и њеног учвршћења као и огромна већина прогресивне омладине уврстила се у ред ујединитеља. Ово

утолико више, што су и радничка класа односно њена руководства у осталим ондашњим покрајинама заступила ујединителни став, и то централистички, у чему је предњачила Србија, на челу са дром Симом Марковићем, Филипом Филиповићем и другим. Јован Томашевић, организатор СФРЈ,¹ односно КПЈ² у Црној Гори, почетно је заступао уједињење на централистичкој основи, али се је касније постепено приближавао федералистичкој, оштро ударајући по свему што је погађало интересе радног народа ма са које стране и од кога долазило.

Познато је, да је руководство КПЈ имало погрешан став на I и II конгресу по националном и сељачком питању те и по питању федералистичког или централистичког уређења. Први пут на Општинским изборима у Подгорици 1926. године³ видно смо манифестовали приближење са црногорским федералистичким масама, али не и са њиховим скроз реакционарним и сепаратистичким руководством. Тада смо се на заједничкој кандидатској листи између осталих нашли: поп Јоко Лековић, истакнути федералиста, а одмах испод њега Станко Драгојевић, познати комуниста, а тако и ја, као кандидати за општинске одборнике. Напомињем, да смо ми одмах по оснивању Партије улагали велики труд да се што више приближимо федералистичким масама, а првенствено омладини, што је дало добре резултате и поред наше оштре борбе против њиховог руководства. Ја сам и прије ступања у КПЈ био ватрени присталица уједињења. У томе ми је помогао и прогон бивше црногорске владе, која ме је, поред осталих прогона, за вријеме рата у августу 1915. тужила војном суду због увреде Величанства (краља Николе) и проношење „лажних гласова“

Због ратова и мојих разних сукоба матурирао сам у гимназији у Подгорици 1919, када сам имао 25 и по година старости. Скоро сви матуранти и ученици старијих разреда били су не само присташе, већ и оружани борци за уједињење. Ми смо имали у својим становима пушке са потребном муницијом и по потреби полазили у поједина мјеста Црне Горе ради угушивања оружане побуне. Тако смо у јулу 1919. са својом ђачком четом и четом радника, поред осталих грађана, пошли у Зету ради угушивања побуне, коју су изазвале присташе краља Николе упућене из Италије. Тамо су по кућама вршене преметачине, па од неких по нешто ситно и одношено. Сељаци су из разних села довођени код цркава и ту вршене принудне заклетве на вјерност краљу Петру, а тако и Ристу Вујачићу, адвокату, Зећанину и истакнутом борцу за уједињење. Он је од сељака то тражио ријечима: „Закуни ми се, да ћеш бити вјеран краљу Петру“. Ја сам се томе успротивио. Ристо нас је задржао шест

¹ Социјалистичка радничка партија Југославије.

² Комунистичка партија Југославије.

³ Писало је 1925. године, што је погрешно.

часова у селу Бијело Поље да чесамо ручак. Док смо чекали ручак он је штаб одреда смјестио посебно и прибавио му меса, млијека, хљеба, меда и јаја, а ми смо послѣје 6 часова чекања добили само по веома мало парче меса од говеди, која су тада боловала болест звану „балавац“ Ја сам одбио да то примим и када ми је Ристо рекао, да га морам примити, ја сам га осрамотио и истовремено му узео пушку са рамена. Моја пушка се налазила тада позади мене, објешена о један граб. Чим су то видјели његови присташе и земљаци упали су у неки јендек и уперили пушке пут мене. Када су то видјели ђаци и радници заузели су фронтални борбени став против њих. Доктор Шкерковић, командант похода, скидајући капу замолио је обје стране за умирење и све се је умирило.

Такођер, у септембру 1919, на позив, окупили смо се у Подгорици пред ондашњом царинарницом и постројили ради похода и угушења побуне у Маргинићима, гдје су побуњеници извршили неке покоље. Када смо се постројили, видјело се је, да има неких који немају пушак, па сам затражио, да им се ове дадну из касарна јер их је тамо било. Пошто томе није удовољено, ја сам, иако са пушком, изашао из строја, а за мном десетак другова и више никада нијесам учествовао у акцијама за очување онаквог уједињења. И једино сам при суђењу пред Судом за заштиту државе у Београду, фебруара 1937, са оптуженичке клупе изјавио, да се стидим моје борбе за уједињење и онаквог уједињења, које је ујединило београдске капиталисте и буржоазију са осталом југословенском буржоазијом, а радни народ свих покрајина подјединило и поробило, за шта се ја нијесам борио. Пошто је један бранилац рекао, да ако евентуално будем осуђен, да ми се моја борба за ослобођење и уједињење узме као олакшавна околност, ја сам затражио, да ми то буде из наведених последица узето за отежавану околност, што су и прихватили и осудили ме на четири године робије, док никога од осталих нијесу осудили више од двије године.

О чланству комунистичких организација у Црној Гори

Познато ми је да је при формирању Радничке партије⁴ било много мука да се из оног конгломерата радника и занатлија извуче што је најбоље, те да би се од тога ктворили први организовани зачеци радничког покрета на класној основи. До тада су постојала некаква удружења, а не синдикати појединих бранша, гдје су на једној страни били удружени столари (заправо, ту су били учлањени и послодавци и радници и шегрти и све што је из те професије), на другој страни били су обућари, на трећој ковачи. Сви су они били не само помијешани заједно, и посло-

⁴ Односи се на формирање СРПЈ (к).

давци и радници и најамни радници, већ су и славили крсну славу, звали попа, који је освјештавао ту њихову славу, па палили свијећу, поп доносио крст и тако даље. Подвлачим оштро, да то није било у организованој радничкој партији, већ да су те бранше до тога доба, у том добу, па чак и касније, славили такве славе.

Будући да у Подгорици и читавој Црној Гори, изузев нешто у Монопољу дувана, имали смо врло мало најамних радника, а о индустријском пролетаријату није било ни говора, већ су биле чисто занатлије, студенти, ђаци, напредна интелгенција. Онда је било врло тешко створити организацију од онаквих какви су били стварно, који су имали пуно натруха оних гледања кроз стару дружину, која је имала и еснафски и вјерски карактер и све што је назадно. Отргнути их од тога и укључити их у организовану радничку партију на кланској основи, иако она није била издиференцирана на класној основи, него врло мало, био је то тежак посао. И зато је Партија 1919. године имала тако рећи почетни облик стварања радничке партије, односно Комунистичке партије, а она је носила низ слабости у појединцима који су их доносили са собом, а што су их стекли у тим својим назадним удружењима по професији.

Што се тиче села, 1919. године ствар је стајала овако. Тамо није било занатлија као у градовима, већ су били претежно сељаци са сељачком привредом. Тамо су били носиоци радничког покрета и први правили продор са радничким идејама, радници који су били по Америци на раду и по иностранству. Истина, ови из Америке доносили су и некакве шашаве идеје, некаквих тредуниона, а нијесу ни знали шта је то. Ђаци и студенти су понегдје ширили те идеје, као Станко Драгојевић, Милош Јовановић и други, који су прије рата⁵ припадали социјал-демократској партији у Србији и који су преко својих познаника или лично преносили те идеје у своја родна мјеста, те прве зачетке и идеје о радничким организацијама. Тако су створане у извјесним мјестима мање групације, било као организације било као симпатизери или као појединци који су били учлањени у градске организације радничке партије. Слабо знам да се створила организација по селима. Ту искључиво мислим на 1919. годину. 1920. година — то је друго. Тада имамо масовне организације Комунистичке партије, не само по градовима него и по селима. Тако се тај конгломерат створио наглим уласком тих маса у Патрију. О његовој уздигнутости⁶ не може се ни говорити и зато смо претрпели страховити ударац 1921. и 1922. године, те смо били немоћни да се одупремо навали реакције у том времену.

⁵ Мисли на први свјетски рат.

⁶ Мисли на политичку изграђеност и уздигнутост.

Комунистичка партија Црне Горе, 1919. и 1920. године, бар те двије године, била је састављена, изузев извјесног броја сељака, гдје смо имали шири опсег, већином од оних који су били оријентисани за уједињење Црне Горе са Србијом, односно био је гро „клубаша“, то јест припадника такозване „клубашке народне странке“ из 1907. године која се борила за демократске грађанске слободе и против краља Николе и ондашњег режима, а били су носиоци уједињења извршеног 26. новембра 1918. године у Подгорици. Ти су људи за то доба сматрани прогресивним у односу на остале. Они уколико се нијесу слагали са појединим ставовима ондашњег режима, а имали су икакве натруне радничке, они су свакако кад су видјели радничке организације искакали отуда и улазили у раднички покрет.

О формирању партиске организације у Подгорици

1919. године похађао сам матурски течај у Подгорици прије подне, а послије подне радио у Великом суду као писар. У јуну исте године са друговима: Станком Драгојевићем, Јовом Загором, Богданом Вујошевићем, Божом Љумовићем, Спасојем Распоповићем, Петром Раичковићем, Андријом Ћетковићем и другима формирана је Мјесна организација Социјалистичке радничке партије (комуниста) у Подгорици. У гимназији били смо на течају као чланови Партије: ја, Петар Раичковић, Андрија Ћетковић, Петар Ускоковић, Петар Божовић, Никола Костић (у току НОБ-а побјегао са четницима) и Блажо Раичевић. Огромна већина нас, а и већина осталих ученика старијих разреда, учествовали смо у балканском, првом свјетском рату или интернацији или комитовању за вријеме аустро-угарске окупације Црне Горе. Одједном смо се нашли у школи, која је забрањивала ученицима читати новине, пушити, улазити у кафане и шетати улицом скупно више од двојице. На дрчкој страни, ми смо у својим становима у већини имали пушке са којима смо ишли по потреби на угушивање побуна. Сматрали смо, не само да је то неспојиво једно са другим, већ да морамо разбити ту круту дисциплину. Зато смо почели пушити улицом, излазити у кафане, шетати и већина скупно. На примјер, ја сам на часу професора Бранка Орловића, на његово питање, одговорио да пушим само због тога што је пушење забрањено и да ћу пушити само све док постоји забрана. Петар Божовић похађао је прије подне матурски течај, а послије подне је радио као писар у Окружном начелству. Једне ноћи, када је он био дежурни у Начелству, професори су у једној кафани играли билијара послије 10 сати ноћу, а било је забрањено свако кретање градом послије тог времена, јер је било проглашено ванредно стање због честих побуна у Црној Гори. Божовић је за вријеме дежурства био највећа власт у граду те и одговоран за ред, па је

по својој дужности наредио жандармеријској патроли, да се од-носна кафана одмах затвори и професори упуते својим стано-вима. Ти професори су сјутри дан поставили ултимативни зах-тјев директору гимназије др-у Шкеровићу:⁷ или они или Петар Божовић у гимназији! Ми смо такође одговорили одлучно, да је Петар Божовић те вечери правилно вршио своју службену дуж-ност и да нећемо дозволити, да он због тога буде најурен из школе. Одлучно смо ставили директору до знања, да он на на-ставничкој конференцији пренесе, да смо ми ријешени, да у ту сврху употребимо сва средства. Ради тога смо пред излазак наставника са конференције опколили гимназијску зграду и ни-јесмо дозволили ниједном наставнику да изађе на врата прије него прочитамо њихову одлуку. Тада смо ушли ја и још један ученик и када смо прочитали одлуку, која није гласила да се Божовић искључи из гимназије, пустили смо све наставнике да изађу напоље. Затим су, кроз два дана, четири наставника ко-начно напустила гимназију, међу којима Бранко Орловић и Хуго Франчески. Одмах послје тога основали смо и ђачку дру-жину „Његош“ Послје овога били смо не само ђаци и војници већ и грађани све док смо изашли из школе.

О положају партијских организација у Црној Гори послје Обзване

Ја сам већ говорио о мјерама које је режим предузео по-слије Обзване и Закона о заштити државе⁸ у самој Подгорици. То исто би се могло односити углавном, мање-више, и на сва остала мјеста у Црној Гори. Наравно, овдје, пошто је била јача организација, био је јачи и притисак.

Карактеристично је било отпуштање свих службеника који су били у државној и општинској служби, а који се нијесу јавно одредили Комунистичке партије. Исто тако је карактерис-тично било затварање радничких домова, запљена имовине и друго што сам набројао. То је примењивано на читавом подруч-ју Црне Горе. Када је Партија прешла у илегалност, а неспрем-на да издржи тај удар, онда су се људи сналазили најчешће како су могли, изузев оних који су били активнији, свјеснији, борбенији, који су подржали организацију и наставили са орга-низацијом и најужим организационим оквирима. Један број, ко-ји је био одлучио да раскине са Партијом, био је принуђен опор-тунистички гледано на ствари, да остане и даље запослен у државном и општинском апарату, те да не би изгубио хљеб, а

⁷ Никола Шкеровић.

⁸ Обзваном и законом о заштити јавног поретка и безбедности у држави 1921. године Забрањен је легални рад КПЈ, СКОЈА и револу-ционарних синдиката.

истовремено је обећавао да ће наставити рад за Комунистичку партију. Међутим, ми смо таквих имали мало који су остали досљедни и послије тога за Комунистичку партију радили, већ су најчешће тражили изговор да оправдају своје бјекство. То је био пут за њихову ликвидацију.

Наступила су тада и јавна одрицања, било у виду записника, изјаве у установи или општинској управи у којима је наглашавано да се дотични одричу комунизма. Било је случајева да су се појединци или групе одрицали преко новина од комунизма и осуђивали Комунистичку партију, правдали своје напуштање, износећи шта све она доноси, какво зло и какве су те глупости и лудости, и да је она антидржавна, да води расулу и крвопролићу, анархији и свему што је рђаво и што је најгоре. Изразити примјер тако слабот држања је држање другова са Цетиња, типографских радника, који су били све до Обзнане, па чак и до доношења Закона о заштити државе, просто најборбенија тачка у читавој Црној Гори. Сјећам се да је једини изузетак један типографски радник који је био предедијелен демократски, звао се чини ми се Божо Мартиновић, а сви остали били су учлањени у Комунистичку партију. Они су сви по Цетињу тамо-амо виком и тихо говорили о комунизму и за комунизам, убјеђивали и тресли се и гдје треба и гдје не треба, а одједанпут су тако срамно поступили.⁹ Ово ми је добро познато, јер сам 1920. године радио као писар Окружног суда на Цетињу, а одатле сам отпуштен 2. марта 1921. године, послије доношења Обзнане, због тога што се нијесам хтио одрећи комунизма. Био сам протјеран у мјесто рођења, у село Пожар под Острогом, и стављен под полицијски надзор.

Познати су ми били сви ти типографски радници. Сјећам се сада некога из Србије Мике Војиновића,¹⁰ званог Мика „Галама“, па неког Букашина Радовића. Других се тачно не сјећам. Та група типографских радника на Цетињу је као цјелина ликвидирала на тај начин што се јавно одрекла комунизма.

Као што сам рекао, свако је отпуштан из државне службе ко се није јавно декласирао као противник комунизма и одрекао се комунистичке идеологије.

Међу многобројним који су отпуштени, отпуштен је и Радован Пулевић,¹¹ јер се ни он није хтио јавно одрећи. Отпуштен је истим указом којим и ја. Он је био секретар Окружног суда. Исто тако отпуштени су и Павле Жижић,¹² учитељ, Ни-

⁹ Нијесу се сви типографски радници у Цетињу одрекли Комунистичке партије.

¹⁰ Михаило Војиновић је био делегат на Оснивачком конгресу СРПЈ (к) и члан Централног партијског вијећа.

¹¹ Радован Пулевић, правник, секретар Окружног суда у Цетињу 1920. Касније је био адвокат.

¹² Павле Жижић, комунистички посланик 1920. године.

кола Ковачевић,¹³ Миљко Булајић,¹⁴ Марко Машанвоић¹⁵ и низ других који се нијесу хтјели одрећи комунизма. Од тих има много другова који су још живи, а који се могу сјетити тако да се могу употпунити та имена уколико би то било потребно.

Неки облици партијског илегалног рада

1919. и 1920. године Јован Томашевић је био до формирања Обласног секретаријата¹⁶ личност преко које је све обављано. Он је давао директиве за сав рад у Црној Гори, давао је појединцима извјесне задатке да их при поласку за Београд обаве, а исто тако преносио по појединцима извјештаје Београду о стању или о неком конкретном случају или питању. Он је повремено и путовао у Београд и споразумијевао се са друговима у централном руководству.

Формирањем Обласног секретаријата 1920. године Станко Драгојевић¹⁷ је био секретар и преузео је низ тих веза и задатака, преношење директива одозго и обавјештавања одоздо централном руководству, те спровођење упутстава од стране Обласног комитета мјесним организацијама, односно организацијама по свим мјестима у Црној Гори. Он је ту дужност обављао све до формирања Покрајинског комитета, те везе и тај посао секретара који се сводио, како сам већ раније рекао, на обавјештавање централног руководства од стране Обласног комитета о стању Партије и догађајима у подручју Секретаријата, као и примање директива од централног руководства и преношење на подучје организације. Станко је у томе настојао да све то спроведе. То је био више административан карактер његовог пословања, а он је поред тога, као личност и комуниста, поред те административне стране, дјеловао по свим секторима и свим питањима гдје је могао као јединка да ради. За све то вријеме Јован Томашевић је био опет централна личност. Он се упоредо и независно од тога повезивао са централним руководством и споразумијевао по извјесним радњама, па коначно доносио одлуку о свим важнијим питањима у Црној Гори.

Формирањем Покрајинског комитета 1924. године, фебруара мјесеца. Станко је исто наставио да обавља дужност секретара Покрајинског комитета. Везе су биле сличне онима првим

¹³ Никола Ковачевић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору 1925—1928.

¹⁴ Миљко Булајин, делегат на Оснивачком конгресу КПЈ у Београду 1919. године.

¹⁵ Марко Машановић, делегат на Оснивачком конгресу КПЈ 1919. године.

¹⁶ Обласни секретаријат КПЈ за Црну Гору формиран је на Обласној конференцији у Подгорици 4. априла 1920. године.

¹⁷ Станко Драгојевић, секретар ПК КПЈ за Црну Гору до 1924. године.

и сводиле су се на административне радње које сам већ поменуо. Доласком Николе Ковачевића за секретара Покрајинског комитета, које је услједило након престанка функционисања Станка Драгојевића као секретара, већ Алексе Павићевића,¹⁸ који је замијенио Станка, а Станко је и даље остао у Покрајинском руководству као члан Покрајинског комитета, те су се везе и даље одвијале. Алекса Павићевић се повезавао на свој начин са неким у Београду са руководством, обавјештавајући их често, не консултујући се са осталим члановима Комитета а поред тога повезујући се са Драгољубом Јовановићем¹⁹ и лијеви земљорадницима, што је и Алексина идеологија била да сељаци треба више да воде раднике него радници сељаци и да сељацима треба дати приоритет, због тога што их има више него радника. Та његова погрешна концепција свакако је долазила до изражаја док није смијењен с дужности секретара, а и касније када је искључен из Партије. Алекса је у то вријеме док је био секретар ишао на некакве земљорадничке скупштине и покушавао да их искористи за Независну радничку партију Југославије, односно Комунистичку партију. Алекса је имао и адресе које су већ биле успостављене и које му је Станко предао када га је замијенио на мјесту секретара.

Доласком Николиним, крајем јула или почетком августа 1925. године, када је он наименован за секретара Покрајинског комитета, он је при доласку из Београда сам донио адресе и везе са Београдом, а овамо је створио друге и тако се повезао. Пошто је то доба било доба илегалног рада Партије, онда је он сам скоро искључиво имао те везе и канале, како за отпрему материјала од Централног комитета нама, за Црвену помоћ и СКОЈ, тако и за друго. Мада је СКОЈ-у дао њихове адресе, ипак је Никола био обавјештен о свему и помагао им да то организују. Тако је то било док је Никола изгнан и протјеран из Подгорице и стављен под полициски надзор у Грахову.

Извоном Николиним ја сам аутоматски наступио за секретара Покрајинског комитета по одлуци његовог Секретаријата. Он ми је дао све те везе, све те канале, и ја сам наставио слично или истовјетно са оним начином, као што је он те везе одржавао. 31. јула 1929. године²⁰ ја и Радован Вукановић,²¹ он као секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а а ја секретар Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије, док смо ручавали у једном ресторану, колико се сјећам био је то ресторан Грујице Мандића, посматрали смо жандарме напољу како нас мотре кроз прозор. Претпоставили смо да ће да нас по-

¹⁸ Алекса Павићевић, секретар ПК КПЈ за Црну Гору 1924—1925.

¹⁹ Драгољуб Јовановић, првак Земљорадничке странке.

²⁰ Писало је 1928. године, што је свакако дактилографска грешка.

²¹ Радован Вукановић, секретар ПК Скоја за Црну Гору, изабран на Првој покрајинској конференцији Скоја за Црну Гору 1927. године.

хапсе. Никога ту нијесмо имали коме би могли ишта предати, било какву везу, било какв тестамент или ма шта у случају да се деси што са нама. Ми смо ухапшени одмах при изласку из ресторана, а да никакве везе нијесмо пренијели на некога. Чим смо изашли на врата жандарм је викнуо: „У име закона лишени сте слободе“, уперили пушке са бајонетима и одвели нас у затвор. Ове везе послије нијесмо били у могућности да све пренесемо на неког, али нешто смо дали. Али то што смо дали то је било врло мало.

Ми смо у току илегалног рада имали нарочити канала за повезивање. Тако смо пошту сву важнију писали хемијском тинтом, односно фeroцијанкалијем, који је једино могао узети само љекар, и то у ограниченим количинама за своју личну употребу, а никако за неког болесника из апотеке. Нама је доктор Вуко Јовановић овдје чинио велике услуге, који је био члан Партије, купујући сам тај материјал, фeroцијанкалиј. Ми смо писали том течносту, а чим се она осуши дуго времена је остајала невидљива. На полеђини таквих писама писали смо оловком какве било ствари само да не изгледа да неко нешто шаље не-исписано и да тај докуменат не би пао у руке полицији. Ми смо писали као на примјер: „Драги пријатељу, јуче сам овдје стигао. Остаћу дан, два“ и тако даље, стављали смо потпис и измишљену адресу. Такво писмо је дешифровано ајзенхлорид ватом, која се употребљава за заустављање крви, нарочито за отицање крви из носа. То је могао носити свако без бојазности да ће навести сумњу на себе.

Таква смо писма упућивали на адресу коју смо претходно добијали, а то су била обично лица некомпромитована,²² а која су била стављена у нашу службу, односно оне организације која нам је такву адресу дала. Такво је лице било само адресат. То лице је знало коме треба да преда писмо. Обрато ми смо имали код нас за своју организацију некомпромитована лица, адресате на која су упућивана писма преко обичне поште. Ми смо ту пошту касније добијали и послије дешифровали,

Што се тиче склањања материјала и докумената за архиву и за историју и других докумената који су нам могли послужити за извјестан период, могу рећи да смо ми врло слабо чували материјал, јер нијесмо имали сигурно скровиште, и што смо ту очували очували смо га за штету, а не да нам користи, то јест очували смо га за полицију кад су наступиле провале.²³ Кад сад рекао „за полицију“, рекао сам већ да је то само полицији послужило. Кад сам то рекао, мислио сам на провалу 1936. године, док је било врло ријетко тих случајева раније. Дешава-

²² Некомпромитовано лице је особа на коју полиција или ма ко није сумњао да је комуниста или да има везе са комунистима.

²³ Провала значи откривање илегалних организација КПЈ или њене архиве, адреса и веза.

ло се да је неко парче, писамце или мањи материјал пао у руке полицији.

Не сјећам се свих наших адреса. Једна таква адреса била нам је Мило Ђекић у Котору. На њега смо упућивали материјал за которску организацију. У Грахову имали смо неког Душана Лазовића, пекара. Ове остале сам све заборавио.

Ми у Црној Гори имали смо слабу конспирацију. Тако рећи није било конспирације. Ми смо сви једни друге познавали и оловљавали једни друге именима, а у писању партијских писама, кад је Партија била илегална служили смо се псеудонимима. Ако је неки друг био непознат, поготову ако је долазио изван наше републике,²⁴ покрајине код нас, он је требало да се јави макар и био познат на одређено мјесто, како му је било претходно јављено при поласку, а на основу онога како смо ми одавде били јавили са одређеном јавком, гдје се, коме и са каквом јавком²⁵ има јавити. Тако су поједини другови долазили и са тим се служили. Кад је у вези са тим, хтио бих напоменути један случај при одржавању покрајинске конференције октобра мјесеца 1928. године. Случај је био такав да онај делегат Централног комитета који је био делегат на Покрајинску конференцију није стигао онамо гдје је требало да стигне, нити је нашао ни број ни улицу ни лице коме треба да се јави, нити јавку, како смо ми раније уговорили. Он је случајно нагазио, како би рекли Македонци „натрапао“, на Живка Ђуровића, који је тада био члан Партије. Овај делегат је био одсио у хотелу „Европи“ Пужим случајем и не знајући гдје се налази, пошто је био изгубио адресу, пошто је био да тражи некога и да пита изосокола како би некако дошао до организације. Срећа је била што је нагазио на Живка Ђуровића. Ја сам тада лежао болестан од дизентерије у кревету. Било је то на дан уочи одржавања конференције 18. октобра 1928. године у кући Душана Милачића. Иза тога је Живко дошао у кућу Станка Драгојевића, гдје сам ја лежао, и рекао ми да неки комуниста, отприлике из Централног комитета, тражи покрајинског секретара. Живко је знао да сам ја секретар Покрајинског комитета, благодарећи слабој конспирацији. Пошто сам био болестан, тражио сам да Станко пође и поразговара са њим ради споразума са њим, што је било потребно за Покрајинску конференцију. Одмах сам послао Живка Ђуровића до Станка Драгојевића, који се моментално није налазио у кући, и рекао му да рече Станку да пође са овим делегатом негдје пут Горице или негдје друго да се тамо састану и поразговарају о томе. Станко је одговорио да није упознат са свим стварима, те да не може разговарати са њим о томе. Није остало ништа друго, него да ја из кревета са дизентеријом

²⁴ Односи се на Црну Гору, односно територију Покрајинског комитета.

²⁵ Односи се на одређену лозинку.

идем на Горицу са њим. Сјећам се да је била међава. Живко је ишао неких 100 корака прије овог делегата Централног комитета и тако смо се састали. Живко је био код Цркве светог Ђорђија и ту пазио да не би ко наишао, те је имао задатак да нам јави на договорен начин ако неког примјети.

Хтио сам само тај случај да прикажем и да илуструјем лошу конспирацију која је била не само код нас у Црној Гори него и код Централног комитета, и код тог човјека који је био делегат Централног комитета. Тај случај је приказао у врло рђавом свјетлу њихову конспирацију и сналажљивост.

Унутар наших организација у Црној Гори ми смо скоро највише преносили усмено поруке по члановима Партије, као извјесне директиве и заповијести, обавјештавања, саопштавања. Тамо гдје је требало мало детаљније и мало тачније да буду одређене директиве, ту смо се морали служити овим каналима и овим писмима, а иначе често и врло често смо се служили друговима из Сингера када су били на путу. Чак смо били и везали потребу неког посла за евентуални полазак неког друга код Сингера и одлагали тако два до пет дана да бисмо се само користили том везом.

О нашим везама ја сам опширно говорио, о огромним услугама које су нам чинили Сингерови заступници комунисти и симпатизери по многим питањима, те мислим да би било сувишно да то овдје понављамо.²⁶

Присјетих се сада да смо почетно имали и друге облике дописивања, а не само хемијским мастилом, фероцијанкалијем. Почетно смо имали шифру помоћу слова, која су означавала ријечи. Како је све то ишло не знам, само се сјећам да смо прије него што смо имали од Централног комитета фероцијанкалиј као средство за дописивања, да су сва та средства дала слабе резултате. Чим смо од Централног комитета добили фероцијанкалиј, онда смо га искључиво користили за илегални и строго конспиративни посао.

Хтио бих рећи још да је Никола Ковачевић радио на шапирографу сам, а врло често и са по једним или двојицом другова унутра механичке Сингерове радионице. Радио је обично ноћу на умножавању летака, било прогласа и било чега што је било потребно умножити. Такође се сјећам да је Митро Булатовић, бријачки радник, који је умро 1926. године, био један од врло поузданих и добрих чланова илегалне Комунистичке партије и да је као врло повјерљив био чувар партијског материјала све до своје смрти. Он је тај материјал крио негдје испод неке пећине на Рибници, на неко скровито мјесто у некој рупи. То је прије његове смрти извађено и пренијето на друго мјесто.

²⁶ Односи се на Милановићев разговор у Општинском комитету СК Титоград 1959. године.

Касније то мало илегалног материјала што га је било давало је час једном, час другом на чување. Свега је тога било мало и ја се ниједног од тих другова не сјећам.

Рад комуниста у Сингеру

Капиталистички труст у Сједињеним Америчким државама, друштво за производњу и продају Сингерових шиваћих машина имало је своју организацију по читавом свијету. Сувишно је говорити о политичкој оријентацији Сингера као представника најкрупнијег капитала. Но, у Црној Гори, а дијелом у читавој Југославији, нарочито у Хрватској и Далмацији, комунисти су успјели да нађу запослење код Сингера. То датира одмах иза првог свјетског рата. Поједини људи који су били комунистички оријентисани улазили су као намјештеници код Сингера да би тамо нашли запослење. Кроз то запослење не само што је егзистенција животна појединаца била омогућавана, већ је отуда појединац могао помагати и своје другове који су се налазили у тешкој политичкој односно економској ситуацији, без посла, а не само појединце, већ и раднички покрет као цијелину у оним мјестима гдје су се налазили такви намјештеници.

Конкретно у Црној Гори Јово Загора²⁷ је био први намјештеник Сингеров, као комуниста, 1919. и 1920. године. Он је настојао да поједине симпатизере или чланове Комунистичке партије у срезовима или трговачким центрима, гдје су отворана Сингерова заступништва, упосли, хотећи да помогне те људе и материјално, а истовремено и омогући упоредо политички рад Независне радничке партије, односно Комунистичке партије, помагањем материјално и организационо. На тај начин омогућавано је, пошто Сингерови намјештеници нијесу били само локални заступници, већ су имали такве карактеристике посла по Сингеровој прагматици да су путовали, обилазили, контролисали, агентуре, агентирали и проналазили купце, инкасирали оно већ задужено, спроводили организацију и продају и све остало. Такође су била обавезна путовања, а свако такво путовање које је обављано од стране комуниста који су били запослени код фирме Сингер, увелико је било везано за извјесне политичке задатке које је тај друг имао да обави приликом таквог путовања.

У Црној Гори имали смо ми, на примјер, колико се сјећам, извјесне другове, као Јова Загору, мене, Коста Ђуфку,²⁸ Антона

²⁷ Јово Загора-Божовић, истакнути комуниста у Црној Гори до 1924. године, када прелази у Шибеник а затим у Сплит. Радио је у Сингеру.

²⁸ Косто Џуфка, истакнути комуниста. Био је члан мјесног, окружног и покрајинског руководства КПЈ за Црну Гору до 1936. године.

Матковића,²⁹ Бошка Лазовића,³⁰ Милана Радана,³¹ Спасоја Ивановића,³² Светозара Поповића,³³ Лазара Ђокорила, па извјесно вријеме и Мићка Стојића, који је касније заглибио и пошао у противнике. Таквих је било у Подгорици доста. Осим ових, били су код Сингера: Никола Ковачевић, Божо Љумовић³⁴ Матија Радичевић, Владо Божовић,³⁵ Спасоје Распоповић³⁶ и низ других који су били запослени код Сингера, обављали Сингеров посао, а истовремено обављали и посао Комунистичке партије, јер не само што им је путовање омогућавало да о истом трошку обаве и наш задатак политички, већ и под тим плаштотом могли су путовати, те да су због тога мање прогоњени када имају оправдање да су запослени код форме. Та легитимација код Сингера имала је и обрнуту страну, пошто су се извјесни другови политички компромитовали, онда су се намјештеници Сингера сматрали комунистима. Чак је било и таквих који су тврдили да је сам Сингер комуниста, толико се то компромитовало, али ипак те смо позиције пуно држали.

У 1921. години, дошао је Роберт Валдгони из Совјетског Савеза са специјалном политичком мисијом у Југославији. Он је био учесник у октобарској револуцији, бивши аустријски официр, а постао је комуниста тамо у СССР-у. Касније он је добио политички задатак и био упућен у Југославију. Валдгони је требало да добије неко намјештење које ће му омогућити да путује кроз Југославију и да обавља политичку мисију коју је добио као задатак. Он је настојао да свим снагама што више упусти комуниста. Тако у Црној Гори, заслугом његовом, а више Јововом,³⁷ мојом и осталих другова из Црне Горе, велики број црногорских комуниста био је запослен код Сингера. Роберт Валдгони је, само ћу напоменути 1927. године у Хрватској, када му је било онемогућено даље путовање од стране полиције, ипак добио ограничен сектор гдје се може кретати у Хрватској, запослио велики број другова из загребачке партијске организације у сјеверној Хрватској. Упошљавао је искључиво незапослене комунисте из Загреба. Радило се политички као и Сингеров посао као да су то двије упоредне организације. Иза тога је настала провала и он је морао да побјегне из Југославије у Совјетски Савез.

У Подгорици ја сам дошао код Сингера фебруара 1924. године, а Никола Ковачевић, који је дошао крајем јула или по-

²⁹ Анто Матковић, истакнути комуниста у Котору до 1936. године.

³⁰ Бошко Лазовић, истакнути комуниста у Никшићу.

³¹ Милан Радан, истакнути комуниста у Никшићу.

³² Спасоје Ивановић, истакнути комуниста из Подгорице.

³³ Светозар Поповић, истакнути комуниста из Берана.

³⁴ Божо Љумовић, поред осталог био је политички секретар ПК КПЈ за Црну Гору 1932—1934. и 1939—1942.

³⁵ Владо Божовић, истакнути руководилац Скоја и члан КПЈ.

³⁶ Спасоје Распоповић, истакнути комуниста у Подгорици.

³⁷ Јово Загора.

четком августа 1925. године из Београда са мандатом секретара Покрајинског комитета Комунистичке партије, био је без посла и није могао наћи никакво запослење. Ја сам био, наравно, позван и у могућности више него ико да му нађем запослење. Ја сам му нашао фиктивно запослење код фирме Сингер. Он је у Сингер долазио и радио само политичке ствари. Тамо је у Механичкој радионици имао шапирограф и много материјала који је требало да се обрађује, а он га је обрађивао тамо унутра, а не у продавници, то јест дућану. Тај посао је обављао тамо врло често и дању и ноћу, док смо ми за то вријеме радили Сингерове послове унутра у канцеларији и дућану, који су били заједно, те фигурирали код жандарма и обичних полицајаца, који су питали „шта се ту ради ноћу у 1 сат послије пола ноћи“, ми смо им збиља приказивали да радимо Сингеров посао, испуњавамо Сингерове формуларе, који су се имали испуњавати у прописаном року, а позади нас, у помрчини даље, Никола је радио. Кад су наилазили жандарми давали смо му сигнал и он је гасио свјетло. И тако се то користило и погледу технике и у Николином раду ту и у Секретаријату Покрајинског комитета.

Николина материјална страна је била такође обезбијеђена. Ја сам му омогућио до 1.800 динара плате мјесечно, на тај начин што је продавачица, која је инкасирала без провизије оне муштерије који су уписивани у списак наплате од дужника инкаса у извјештај Николин као локо-агента а у ствари он није био ништа инкасирао и нико га није познавао као продавца, него је само фигурирао унутар дућана. На тај начин и продаја коју је продавачица учинила без провизије књижена је у Николин извјештај и Никола је имао на тај начин 10% од продаје одмах од читаве продајне вриједности, без обзира да ли је то она продала за готово или на отплату. Поред тога, Никола је добијао и 5% од инкасе. На тај начин смо се трудили да му изађе 1.800 динара. Некада је то било мало мање, некада мало више. Пошто се показало да му то није довољно за живот био је принуђен, када му је ту дошла породица, жена и дјеца, да отвори кафану, која је, углавном, слабо радила, јер су долазили искључиво наши другови. Ми смо се у тој кафани често састајали, а још чешће у његовом стану.

Тако је Никола користио Сингер све до свог изгона из Подгорице фебруара 1928. године. Напомињем, да смо понекад књижили као Николин примитак, а свој давали продавачици.

О Експозитури за социјално осигурање радника

Сјећам се, негдје почетком 1923. а можда је било и 1922. године, тачно не знам, јер нијесам 1922. године био овдје, у Подгорици, али ми се чини да је то било 1923. године, формирана је Експозитура Окружног уреда за осигурање радника са сједиш-

тем у Подгорици. Станко Драгојевић је добио положај шефа те Експозитуре. Он је намјештао тамо наше другове. Извјесно вријеме 1923. године ја сам радио у адвокатској канцеларији, а повремено код њега у Експозитури и помагао му. Поред тога, био сам и секретар мјесне партијске организације Независне радничке партије Југославије оvdје у Подгорици.³⁸

Станко је организовао повјереништва Експозитуре за социјално осигурање радника. Та организација је била по узору на Сингерову организацију, која је била капиталистичка, а ово је била просоцијалистичка, јер су је држали „социјалисти“³⁹ Кораћа⁴⁰ и осталих регената радничког покрета. То је била једна прилика гдје смо ми успјели преко Станка⁴¹ да имамо Експозитуру за осигурање радника у Црној Гори. То је можда био изузетак у читавој Југославији. Свакако, ми смо тамо запошљавали наше људе, и тиме не само рјешавали њихову егзистенцију и омогућавали им политички рад, већ смо успјели оно што смо хтјели са том Експозитуром, са тим осигурањем, да се оно у крајњим границама могућности и спроводи, јер тадашње осигурање не само да је било крње у оној буржоаској држави, већ је и оно што је прописивао закон изигравано, тако да људи нијесу могли добити ни онај минимум права осигураника што је закон прописивао. Реализација тих права била је тијесно скопчана са службеницима, односно намјештеницима у Експозитури и повјереништвима на територији Црне Горе. Станко је лично ауторитативно у самој Експозитури дјеловао преко директива⁴² код ових повјереника и настојао до крајњих граница да се добију законом прописана права, не само она која су прописана по закону и прагматици, већ и да се колико је могуће више учврсти и да ми не само освојимо тренутно ту установу социјалног осигурања, него да је придобијемо за себе, и да она у једном законском оквиру и по форми изгледа не само да је социјално туђа, него да је што више преобразимо да буде наша. Она је дефакто и била у оним условима и постојећим законским прописима социјалног осигурања у оном добу више у служби Партије него у служби Кораћа и осталих регената радничког покрета.

Колико се сјећам, у Експозитури за социјално осигурање у Подгорици били су запослени Станко Драгојевић, ја, Божо Шу-

³⁸ Независна Радничка Партија Југославије као легална форма рада КПЈ радила је од почетка 1923. до средине 1924. године, када је забрањена.

³⁹ Након расцјепа у СРПЈ(к) на Вуковарском конгресу 1920. формирана је Социјалдемократска партија која је након забране КПЈ преузела *Радничке новине*.

⁴⁰ Витомир Кораћ, један од првака Социјалистичке партије Југославије после 1920. године.

⁴¹ Станко Драгојевић.

⁴² Упутства.

туловић, Љубо Вукчевић, Радован Вукановић, Вука Вучинић и низ другова. Тако је било и по осталим повјереништвима у Црној Гори.

О учитељима комунистима у Црној Гори

1920. године у Комунистичкој партији Црне Горе од свих друштвених слојева који су били учлањени видно мјесто су заузимали и учитељи. Но, у то доба било је пуно и осталих интелектуалаца. Током 1921. и 1922. године, када је Партија стављена ван закона послије Обзнане и Закона за заштиту државе, ипак се један добар дио учитеља задржао уз Партију, тако да је 1923. године, када је формирана Независна радничка партија, дошло поново до активизације ових учитеља.

Сејћам се 1923. године и касније до 1929. године да су у Црној Гори у Партији били учитељи: Ковачевић Никола, Мило Поповић, Никола Поповић,⁴³ Станоје Михаиловић,⁴⁴ Радоје Радојевић,⁴⁵ Марко Машановић,⁴⁶ Милован Анђелић⁴⁷ и др. Мислим да их је било преко 20 и у 1923. години кад смо имали Независну радничку партију, а тај се број у 1924. години повећао.

Моментално се сјетих Мила Поповића, учитеља из Зете, који је такође био кроз даљи период учлањен у илегалну Комунистичку партију, Мила Шћепова Поповића. У току преласка на чисто илегални рад Комунистичке партије, задржали су се у Партији неко у земљи неко изван земље: Никола Ковачевић, Марко Машановић, Радоје Радојевић, Милован Анђелић, који је касније свакако скретао тамо и овамо, а био је симпатизер и Вучина Вучинић, као федералиста.

Карактеристично је да је у том добу постојала у Бару 1928. године партијска илегална јединица, састављена од 4 члана Партије, од којих су тројица били учитељи и један мануелни радник, и то, од Мила Поповића учитеља, Николе Поповића учитеља, Станоја Михаиловића учитеља и Душана Вујовића железничког ложача.

1920. године био је у Партији учитељ Миљко Булајић из Вилуса, који је кроз читав даљи рад био више деструктиван него конструктиван. Он је себе сматрао да припада Комунистичкој партији, а у ствари је пуно и штетио и отишао је саввим од Партије.

Тренутно сам се сјетио Павла Жижича који је био народни посланик⁴⁸ 1920. године, Јована Малишића, званог Мартинови-

⁴³ Мило и Никола Поповић, комунисти из Бара.

⁴⁴ Станоје Михаиловић, комуниста из Куча.

⁴⁵ Радоје Радојевић, комуниста из Никшића.

⁴⁶ Марко Машановић, делегат на Оснивачком конгресу КПЈ 1919.

⁴⁷ Милован Анђелић, комуниста из Поља Колашинских.

⁴⁸ Павле Жижич је био комунистички посланик.

ћа,⁴⁹ који је такође био учитељ. Поред њих имали смо још низ учитеља чијих се имена тренутно не сјећам, а који су припадали Партији, било покрету, било као симпатизери и активни учесници у раду на комунистичкој пропаганди. Сјећам се Велизара Ђурановића и Јакше Брајовића учитеља и симпатизера КПЈ иако су били учлањени у Земљорадничку странку.

Зашто су баш овако учитељи као група и као професија били на страни Комунистичке партије и зашто су били активнији него остали интелектуалци? Мислим да је то добрим дијелом заслуга и Николе Ковачевића, који је и сам био учитељ. Он се повезивао са учитељима, нарочито кад су они одржавали своје професионалне учитељске скупштине и конференције, гдје је и он учествовао. Његов утицај и додир са њима, поред њиховог идеолошког гледања које је било независно, био је знатан. Никола је пуно дејствовао и утицао на њих.

Дакле, учитељи у одскакали од осталих интелектуалаца. Карактеристично је за интелектуалце да су кроз 1920. и 1919. годину масовно припадали и у огромној већини Комунистичкој партији и били њени симпатизери, а да су након осеке, која је наступила послје обзване и Закона о заштити државе, дезертирали и брзо отпали. Послје смо имали у Партији и на универзитету пуно њих који су као млади интелектуалци јако се експонирани као комунисти, а који су се касније, кад су добили службу, пасивизирали, и за кратко вријеме полако и полако потпуно ликвидирали са идејама и радом Комунистичке партије.

Хапшења комуниста у Црној Гори

Између многобројних хапшења која су вршена над Станком Драгојевићем, као и над осталим друговима комунистима, сјећам се да је 1924. године, када је он одавде премјештен за Окружни уред за осигурање радника у Скопљу. пратили смо га нас један број, десетак отприлике, до Биоча. Не сјећам се који су све то другови били, јер би било то произвољно тврдити послје 35 година. Када смо се натраг вратили, а Станко пошао даље, скупили смо се у Подгорици у једној кафани Зара Магова Аџића и ту смо пили, не да се опијемо и да правимо неке инциденте, него смо пјевали радничке пјесме па смо одатле пошли улицом и почели манифестације мањег обима. Тада је настало хапшење. Ухапшено је нас 10—12. То је сигурно догађај, који знам да се одиграо у вези са Станком Драгојевићем.

По питању мог хапшења, које раније нијесам ни поменуо, а које се десило не знам тачно које године, да ли 1925. или

⁴⁹ Јован Малишић-Мартиновић је на IV конгресу КПЈ 1928. изабран за политичког секретара КПЈ.

које друге, знам да сам био ухапшен и био сам код Вука Прељевића, који је био полицијски писар. Кад ме је он питао ради чега сам ухапшен, ја сам му рекао да сам незаконито ухапшен, јер да нијесам преслушан у законском року. Он је рекао да ради по Уставу и да по Уставу не само преслушава, него по Уставу и прогони комунисте и да ће тако радити и даље. Када сам ја рекао да он и ради „по уставу“, то јесте против Устава и против прописа Устава и да за њега Устав није ништа, а да он ради како хоће, он је тада написао писмени реферат да сам ја тобож рекао да је Устав ништа. Добио сам мјесец дана затвора. 20 дана сам морао одлежати а 10 дана сам успио да платим новчано.

Илија Милачић⁵⁰ је на Покрајинској конференцији октобра 1928. године изабран за члана Покрајинског комитета. Раније је он 1919. године био један од најактивнијих комуниста у Подгорици. Он је задњих година био болешљив, а нарочито 1929. године, када је легао у кревет и лежао више мјесеци. Умро је половином августа 1929. године.

31. јула 1929. године кад су наступила велика хапшења у вези са насталом провалом и када сам и ја ухапшен, Илија је лежао у кревету. Дошли су да га као таквог ухапсе. Пошто је било немогуће одвести га, били су принуђени да га чувају неколико дана жандарми, да не утече, а он је кроз 15 дана умро од туберкулозе.

Као што сам раније рекао, Илија је био активан од 1919. године до смрти, стално и активно је радио у радничком покрету и био истакнута фигура, тиме што је био борбен и водио сваку акцију која му је давана, а и самоиницијативно је радио, гдје је он сматрао да треба. Он је чак спасавао нас у извјесним ситуацијама. Кад смо имали конференцију он је знао да се жандармима понекад и попије и да их понекад искористи за по нешто.

Сјећам се једног случаја кад је требала да се одржи нека конференција, у некој кући у Подгорици. То је био примјетио улични жандарм, па је позвао друге жандарме. Један или два су били који су понекад лумповали са Илијом. Тада је неко пошао за Илију. Илија је дошао и успио да их одведе у своју кафану и добро напоји. За то вријеме ови су се растурили. Сличне акције он је спроводио врло вјешто, негдје на ратоборан начин, а негдје на миран. То је био најсвјетлији лик комунисте у Подгорици.

Илија је као мануелни радник, терзијски радник, био остао без посла. Ми смо му касније отворили кафану, дајући му по 5 динара или по 2 да би могао животарти, а ди бисмо и ми истовремено могли у његовој кафани слободније разговарати и користити његову кафану за партиски рад.

⁵⁰ Илија Милачић, истакнути комуниста у Подгорици.

Исто као и Милачићу, тако смо и Јелу Вукчевићу⁵¹ дали помоћ, односно прикупили прилоге од појединаца и отворили му кафану. И један и други мислим да су отпочели рад са кафаном са по два до три литра ракије, са по килограм шећера и пола кила кафе. Они су од нас помагани, с једне стране да би могли животарити, с друге стране било нам је потребно мјесто гдје смо се могли састајати и слободније разговарати.

Били смо чак принуђени, уколико њихова кафана мање ради, да идемо у њихову кафану не само због тога да би могли обавити извјестан посао сигурно и успјешно, него и због тога да бисмо их помогли да покрију режијске трошкове и да би могли некако животарити.

Не сјећам се да ли смо тако још некога помагали. За ова два случаја се сјећам.

Колико ми је онда било познато, код ондашњег режима нијесу предвиђене неке своте нити мали кредити за спровођење ухапшеника из једног мјеста у друго, уколико је то било потребно да се они шутирају или приведу на суђење или прогнају у мјесто рођења или сл. Они су онда жандарме користили за то да је једна жандармериска станица спроводила обично у оном правцу куда се дотични има спровести и доводила га је до најближе станице и тамо га предавала. Дешавало се да је дотични остајао по неколико дана у једној станици, због тога што су патроле биле заузете за друге дужности и није имао ко да их одмах спроведе даље. Поред тога, њихово спровођење жандармеријске станице су везале за неки план или путовање њихово, па су одлагали њихово спровођење два, три или пет дана. Ухапшени се остајао у тој станици за то вријеме. Није се водило рачуна о томе колико ће то бити тешко ухапшенику и што се он спроводи пјешке и што се излаже малтретирању. Они су углавном готово увијек одобревали да се узму кола гдје има цеста, да се плати патроли за подвоз и за повратак патраг. У том случају прихватити су да се не иде пјешке, иначе нијесу никако спроводили колима. Изузетак је био, ако је постојала жељезница, нарочито код дужих релација, гдје су спроводили возом. Међутим, бивало је на краћим релацијама и тамо гдје је постојала жељезница да су опет спроводили пјешке.

Станко Драгојевић је тако 1924. године, када је био премјештен за Скопље, послѣ врло кратког времена његовог службовања, суспендован, ухапшен и спроведен преко Београда за Подгорицу. Његово путовање отуда до Подгорице трајало је више од мјесец дана. Он је и поред оног његовог спровођења жељезницом имао и доста пјешачења. Колико не сјећам се, иако ми је Станко то причао. Али по том самом што је више од мјесец дана путовао од Скопља додје, види се колико је

⁵¹ Јоле Вукчевић, комуниста у Подгорици.

морао да пјешачи. Овај случај Станков је најљепши примјер њиховог малтретирања људи у шупирању у родни крај и стављања под полицијски надзор.

О терору власти у Барама Шумановића 1922. године

Послије Обзнане, а нарочито доношењем Закона о заштити државе (Закон о заштити јавне безбедности и поредка у држави), терор режима се све више појачавао. Тако је крајем априла или почетком маја⁵² 1922. уз помоћ полиције и жандармерије упућена у срез даниловградски казнена војна експедиција, којом је руководио поручник Васо Шпадијер, а на захтјев Окружног начелника у Подгорици Радована Бошковића. Тај терор се тада најјаче испољио у Барама Шумановића. Поред пљачке стоке, намирница и другог, тукли су људе. Из неких 15 околних села, сви мушкарци од 15 до 70 година били су окупљени и ту неки, на очиглед свију, тучени не само столицама од пушака, већ и дрвеним кочевима. Тако су ту Мила Јовановића, земљорадника, члана Партије, пошто су му узели сву стоку и намирнице из куће, оборили на земљу, свукли до веша и тада ударили кочевима као да млате пшеницу. Тукли су га, наводно, због тога што је комуниста и има везу са одметницима, зашто не иде у цркву, већ оре недјељом за вријеме литургије. Он је тада ухапшен и од стране Окружног суда у Подгорици осуђен на једну годину и 10 мјесеци затвора. Милова жена, Марица, гласно је протестовала против пљачке и мучења и мучитеље свачим називала. Но и поред тога, њу нијесу ни тукли ни хапсили, већ само опљачкали. Послије Мила оборен је на земљу и тучен кочевима Владимир Јовановић. Поред њих је на исти начин тучен дјечак од 15 година Јагош Кадовић (заједно са сином погинуо 13. јуна 1943. на Сутјесци). Ово се одиграло у Барама Шумановића, на мјесту званом Гаориште. Мене су послје исљеђења извели за тучу, али су од туче одустали пошто је Мило Јовановић, на питање какав сам ја комуниста, одговорио да сам слаб комуниста а и Шпадијер је знао, да сам раније био ватрени борац за уједињење. Тако сам ту прошао без туче, иако са тешким душевним болом гледајући те мученике и злочине над њима, а ја им не могу ништа помоћи.

Поменута казнена војна експедиција је тих дана извршила и злочин у селу Лазаревићима. И тамо су јавно тукли Милету Лалевића, земљорадника, члана Партије, због тога што је једне

⁵² То је било 3. маја 1922. О томе је писао лист *Радник — Делавец*. Види: Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918—1945), Серија I, књига I 1918—1929, одабрао и приредио Ј. Р. Бојовић, Титоград 1971, стр. 285—287.

ноћи лађом превезао Петка Милетића⁵³ преко ријеке Зете и натраг, када је Петко, тада члан Партије, једне ноћи опљачкао сиротињски дом на Барленовици (код Даниловграда). Петко је прије одметништва преко љета 1921. био запослен у истом Дому као васпитач дјеце, када се одметнуо у шуму. Петкова пљачка је тада анатемисана од Партије, а не само од режима. Милета је за Петкову пљачку осуђен годину дана затвора, коју је издржао у казненом заводу у Подгорици. И тако је Петко пљачкао а Милета за њега плаћао.

Оснивање Мјесне организације Независне радничке партије Југославије у Даниловграду 1923. године

Почетком фебруара 1923. г., одмах послје оснивања Мјесне организације НРПЈ у Подгорици, пошао сам неком кочијом из Подгорице за Даниловград заједно са Јованом Томашевићем, да и тамо формирамо Мјесну организацију НРПЈ. Тамо смо одржали збор и претворили га у оснивачку конференцију Мјесне организације НРПЈ. Збор је одржан у кафани некога Ђуровића, чије сам име заборавио. Са самога збора полицијски писар са жандармима ухапсио је мене и Алексу Павићевића, сељака из Лалевића, који је касније био руководилац,⁵⁴ а затим издајник (1941. ликвидан од стране партизана). Ми смо тада одлежали по мјесец дана, од чега нам је 15 дана замијењено новчаном казном. Јована Томашевића нијесу хтјели да хапсе, ваљда због тога што је био толико болестан од туберкулозе да је могао сваки час у затвору умријети, па чак и они нијесу хтјели да то учине.

О општинским изборима у Подгорици 1923. године

По питању нашега изласка на општинске и парламентарне изборе имали смо директиву.⁵⁵ ни са ким пактирати, већ самостално излазити или уопште не излазити на изборе. Ја сам тада био секретар Мјесне организације НРПЈ за град и срез Подгорицу, а Јово Загора предсједник. Одлучили смо, да иза-

⁵³ Петко Милетић, члан КПЈ од 1919. Био је у Совјетском Савезу. Ухапшен 1931. и осуђен на дугогодишњу робију коју је издржавао у Сремској Митровици. Имао је слабо држање пред полицијом у току истраге. Био кандидат за политичког секретара ЦК КПЈ. Искључен из КПЈ 1938. Умро у Совјетском Савезу 1943.

⁵⁴ Алекса Павићевић је био секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору од 1924. до августа 1925.

⁵⁵ Упутства.

⁵⁶ Види: извори за историју, 350.

Ћемо самостално на изборе. Кандидовали смо Радована Пулевића, адвоката, тада члана КПЈ, за предсједника општине.⁵⁶ Јово Лукачевић, такође адвокат и члан КПЈ, којег смо хтјели кандидовати за кмета односно општинског судију, заузео је став супротан директиви Партије излазећи са неопозивим предлогом, да на изборе изађемо заједничком листом свих грађанских странака противу владајуће радикалске. Пошто му је предлог одбијен, он је дао писмену изјаву, да због тога иступа из КПЈ. Да би његова иронија била већа, такође члан КПЈ Марко Милатовић даје изјаву да иступа из КПЈ због тога, што му Јово Лукачевић одавана дугује неке ципеле и да неће да буде у Партији у којој има чланова, који не плаћају своје дугове! Тако смо ми изашли самостално са својом кандидатском листом, поред још друге двије, и то радикалске и грађанске. Наша листа добила је 334, грађанска око 360 и радикалска око 470 гласова.⁵⁷

Пошто је законски било забрањено хапшење на дан избора, то смо тај дан искористили и за јавне демонстрације и манифестације са малим црвеним заставама, револуционарним пјесмама и паролем претежно у Старој вароши. Тамо смо поставили тежиште због тога, што је тамо становало претежно аполитично становништво, нарочито муслимани, које су радикали покушавали својим аутима одводити на биралишта да их гласају. Било је случајева, да су болеснике дизали из кревета и односили у ауто ради одвођења на гласање, а ми, опет физичком силом одмах прије одвођења враћали у кревет. Ми смо тим онемогућавали насилно одвођење и истовремено доводили полицију у дилему да погази законске прописе и изврши хапшење на дан избора. Но, она тај дан није то учинила. Али је зато сјутридан послје избора рано приступила масовном хапшењу. Тада ми је срески начелник Новица Секуловић рекао: „Ништа, ви, а нарочито ти, стално се жалите на терор одозго, а зар ово што сте ви јуче радили, није изразити терор одоздо? Е, па послје овога немате право да се жалите на наш терор одозго“. Тај Новица Секуловић ме много пута хапсио, али је у другој половини 1943. године избјегао из Београда и прикључио се народноослободилачкој борби. Крајем септембра 1943. при нашем првом сусрету у Жупи Никшићској изљубили смо се. На питања пристуних другова, зашто се толико љубимо када ме је пуно пута хапсио, одговорио сам: „Како се нећемо љубити, када смо се сада нашли на истој линији?“ Касније је он био и предсједник нашега Среског народноослободилачког одбора у Титограду.

⁵⁶ Види: Извори за историју, 350.

⁵⁷ Избори су одржани 19. августа 1923.

Одлазак Јована Малишића и Брацана Брацановића у Совјетски Савез

Јуна 1923. Јован Томашевић је у споразуму са ЦК Партије одлучио да се Јован Малишић (касније „Мартиновић“, секретар ЦК КПЈ) и Брацан Брацановић⁵⁸ упуте у Совјетски Савез. Њихов одлазак из Подгорице у јулу исте године био је карактеристичан. Јован је са зимским капутом преко руке и кофером у руци у јулу сјео у кола пред Поштом и отпутовао. На исти начин је после 8 дана отпутовао и Брацан, а да их нико од жандарма није ништа упитао, иако су ту били присутни. Чак су неки други присуствовали испраћају! И поред овога, оба су без сметњи стигли у СССР.

Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору 1924. године

Обласни комитет КПЈ за Црну Гору формиран је у Подгорици 1920. године⁵⁹ и његов секретар био је Станко Драгојевић. Он је почетком 1924. г. добио писмо од секретара ЦК КПЈ Трише Кацлеровића, да се у Црној Гори мјесто Обласнога формирања Покрајински комитет КПЈ. Ради тога је у ограниченом броју присутних формиран у фебруару 1924. године Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку у кући Станка Драгојевића. Били су присутни: Станко Драгојевић, Ниша Милановић, Божо Љумовић, Косто Ђуфка, Адолф Мук⁶⁰ и Алекса Павићевић. Тежиште на састанку било је поред формирања Покрајинског комитета дато припремама за учвршћење организације Партије и борби зборовима, манифестацијама и демонстрацијама за легалност НРПЈ. Ту је формиран Покрајински комитет КПЈ, у који су ушли сви поменути другови, а унутар Секретаријат у саставу: Станко Драгојевић секретар, Ниша Милановић и Божо Љумовић чланови секретаријата. Током јесени 1924. године Станка Драгојевића је замијенио на дужности секретара Алекса Павићевић, земљорадник из Лалевића, и на тој дужности остао до августа 1925, тј. до доласка за секретара Покрајинског комитета Николе Ковачевића, којег је на ту функцију угутио ЦК КПЈ, а ја pro forma запослио код фирме „Сингер“.

⁵⁸ Брацан Брацановић, члан КПЈ од 1919. Завршио Комунистички универзитет у Совјетском Савезу. Био управник Југословенског сектора на Ком. унив. нац. мањ. запада у Москви. Као секретар ПК КПЈ за Србију убијен од полиције у Београду 27. септембра 1929.

⁵⁹ У Подгорици је 4. априла 1920. одржана Покрајинска конференција СРПЈ(к) за Црну Гору, на којој је формиран Покрајински комитет.

⁶⁰ Адолф Мук, истакнути црногорски комуниста. Био секретар ПК КПЈ за Црну Гору, члан ЦК и Политбироа ЦК КПЈ. Ухапшен 1937. Имао слабо држање пред полицијом. Осуђен на 10 година робије. Искључен из КПЈ 1937.

Послава Првог маја у Подгорици 1924. године

Карактеристичан случај ове прославе Првог маја, за коју нијесам сигуран да ли је била 1924. или 1925. године, био је одржавање нашега збора. Ја и Крсто Милутиновић, обућарски радник, поднијели смо Среском начелству писмену пријаву са програмом прославе Првога маја на одобрење Срески начелник је био моментално одсутан, а његов замјеник одобрио је програм прославе и за то нам уручио и писмено одобрење.

По програму имали смо прије подне одржати збор у кафани „Русија“, у Подгорици, са одређеним говорницама. Но, чим је збор отпочео, присутни полицијски писар са мноштво жандарма саопштио је, да је срески начелник, и поред дате дозволе његовог замјеника, усменом одлуком збор забрањено. Настао је прекид и на општи протест полицијски писар је наредио, да два жандарма мене приведу начелнику ради објашњења.

Ја сам се са начелником подуже препирао и објашњавао. Другови на збору су увјерили присутног полицијског писара, да се збор мора одржати када је већ дата писмена дозвола и овај је попустио те се је, збор, иако по скраћеном поступку, одржао мало прије него што су жандарми мене повратили из Начелства у кафану са усменим налогом, да се збор не одржи.

Демонстрације у Подгорици због догађаја у Трбовљу 1924. године

Крајем маја или почетком јуна 1924, приликом штрајка рудара у Трбовљу, националисти орјунаши (организација југословенских националиста), профашистичка организација, уз помоћ полиције насрнула је на рударе, тукла их и хапсила, а рудара факина су убили и масакрираног изложили у Соколској дворани као страшило. Због тога злочина, београдска синдикална организација је издала протестни летак са позивом на све радничке организације у земљи, да се одрже протестни зборови и демонстрације. Београдска полиција је на тај летак ставила забрану, коју је Првостепени суд за град Београд скинуо.

Ми смо у Подгорици добили већи број тих летакa, на којима је стављен број и датум судске одлуке, којом се скида забрана. Уочи одржавања збора,⁶¹ ноћу смо у свакој улици и на улици у град излијепили летке, чак и на вратима жандармеријске станице и чете. Ујутру жандармерија је приступила скидању плаката, а ми протестном збору и демонстрацијама, а полиција и хапшењима. Са збора је однијет на пошту брзојав упућен „Организованом“ или „окованом раднику“ као протест због хап-

⁶¹ Прогласи су ширени 22. и 23. јуна. Полиција је 23. јуна извршила хапшења комуниста у Подгорици. види: Извори за историју, 416—419.

шења. Односилац бројева је при повратку ухапшен, због тога што је брзојав упутио. Због тога је одмах отпочео други збор, на другом мјесту, и тада су настали сукоби са жандармима и још већа хапшења.

Неколико дана послје хапшења приступило се пуштању ухапшених, а ја Станко Драгојевић, Божо Љумовић, Спасоје Распоповић, Крсто Милутиновић и Лука Јовановић предати смо Окружном суду. Послје осам дана суд нас је ослободио и скинуо забрану са летка, на који је подгоричка полиција ставила забрану послје скидања ове од стране београдског суда. Ја сам затим тражио и добио писмену судску одлуку о скидању забране. Са њом и извјесним бројем летака, које смо били резервисали, упутио сам се „Сингеровим“ послом (код којег сам био намјештен) за Даниловград, Никшић и Грахово. У Даниловграду сам по наређењу средског начелника Вуксана Гојковића ухапшен и леџи заплијењени, па чак и судско ријешење. Тада је он запријетио, да ће ухапсити и судију Вељка Поповића, који је донио одлуку о скидању забране. Затим је наредио, да неку раније заплијењену синдикалну архиву и књиге са првеним корицама у Даниловграду као и моје пословне списе и летке стрпају у жандармеријски торбак и натоваре мени на леђа, а затим ставе лисице на руке, па ме угуте великом жупану на Цетиње. Тада сам био обучен у бијело љетње одијело и бијеле платнене ципеле, па сам такав дању спроведен жандармима у Спуж и служио свијету који ме је посматрао ка маскарада. Жандармеријска станица у Спужу ме је послје два дана задржавања у затвору отпремила на исти начин жандармеријској станици у Подгорици, а ова послје неколико дана задржавања жандармеријској станици Ријека Црнојевића, а затим великом жупану. Послје подужег објашњења и „љубазног“ дочека, велики жупан Милован Џаковић је наредио, да се на исти начин и истим каналима повратим средском начелнику у Даниловград, носећи и даље поменути торбак са материјалом. Послје неколико дана овај ме је такође везаног упутио преко жандармеријске станице у Спужу Окружном суду у Подгорици. Чим сам доведен у Суд ислѣдник Поповић ме је позвао у своју канцеларију, узео на кратки записник, почастиио кафом и коначно ослободио од одговорности због ношења тих летака.

*Одлазак Николе Ковачевића на III конгрес КПЈ
1926. године*

Одмах по доласку Николе Ковачевића за секретара ПК КПЈ за Црну Гору и Боку ја сам му, као шеф филијале фирме „Сингер“ за Црну Гору, формално омогућио, да под фирмом „Сингеровог“ пословања може путовати партијским пословима

по читавој Црној Гори. Он је као фиктивни „Сингеров“ намјештеник (продавач, инкасант) имао фиксно 75 динара недељно. Само ријетко и изузетно је могао добити још неку малу провизију. У ствари он је радио само за Партију те су и његова путовања и расходи падали на терет другова, а не „Сингеров“

Јуна 1926. г. Никола је пошао на Конгрес КПЈ, који се је одржавао у Бечу. Око пет дана послје његовог одласка у Беч, у Подгорицу је изненадно дошао из Загреба у инспекцију генерални директор „Сингера“ за Југославију Ернест Ингесис. Када је између осталог упитао гдје је Никола, одговорио сам му, да сам га упутио у Куче и Брскут у неке неодређене планинске рејоне те да посети старе и потражи нове рефлектанте за купњу машина као и инкасира заостали инкасо; даље, да сам му дозволио, да по потреби остане тамо више дана, јер би било бесмислено у овом случају, да према постојећим прописима сваку вече мора положити инкасо, пошто за читав дан једва може стићи од сједишта до тога рејона. Тиме сам га умирио, али ми је и даље остала бојазан, да га неко не обавијести, да Николе у Подгорици нема већ више дана. Зато сам непрекидно био уз директора од његовог доласка одмах иза подне, па све до његовог одласка на спавање у хотел „Империјал“ Са њим сам заједно и вечерао у „Империјалу“, иако се тамо нијесам хранио прије ни послје тога. Чак сам га испратио до врата његове спаваће собе. Такође сам ујутро добро подранио и пресрео га у ходнику, одакле смо одмах послје кафе скупно отпутовали за Дубровник. И тако директор није никада дознао, гдје се је Никола, његов „намјештеник“, тих дана налазио.

По другој линији о Николином одсуству стално се „бринуо“ и информисао улични обавјештајца жандармеријски наредник Ацо Спасић, који је по неколико пута дневно долазио у радњу и „бранио“ се за Николино здравље и одсуство. Овоме сам ја и прије доласка директора рекао да је Никола у Грахову и да сам му ја дао дозволу, да остане више дана јер му је мајка смртно болесна. Од овога обавјештајца сам највише и чувао директора. Али, на изненађење једном долази жандарм Ацо у нашу радњу и војнички ме поздрављајући извјештава, да је Никола здраво стигао. То је било прво обавјештење да је Никола стигао и ја сам Аца одмах у знак захвалности за његову „бригу“ и обавјештење одвео у кафану да неку попијемо и прије виђења са Николом.

Пребацивање доктора Вукашина и Стоје Марковић у иностранство

Познато ми је на какав је начин Стоја Марковић пала у затвор послје њеног бјекства из Цетиња, и на који је начин њена млађа сестра Зара ухапшена.

Зара је била дошла код мене једног дана док је Стоја била у шуми, на нека два-три дана прије тога, код „Сингера“ и тражила неку материјалну помоћ. Ја сам јој дао нешто новца да купи нешто хране и нешто одијела, и то мога личног новца, јер сам ја тамо имао добре приходе. Она је затим отишла, гдје ја не знам, тамо ка Бротњику или гдје друго, да се види са Стојом, да јој то уручи и нешто пренесе усмено. Но, како су контракомити и обавјештајна полицијска служба пазили Зару кад је пошла у шуму као јатак код сестре Стоје, која је била још у шуми, они су трагом на њом ишли и пратили је, а истовремено не само агенти и жандарми, него и такозвани контракомитети, били су у приправности и пошли за Заром, а да то она није примјетила.

Када је Зара дошла код Стоје оне су нешто разговарале, а Стоја је била објесила своју пушку о неко дрво. Њих двије су сједјеле под дрветом и разговарале. У то доба изненада и на неколико корака банули су неки жандарми, а затим више њих и напали их. Зара је брзо уграбила ону пушку и побјегла неком стазицом и успјела је да утече а да је не убију. Стоју су ухватили. Њу су као велики плијен и велики успјех полицијски везали и у камиону одвели у Подгорицу. Мислим да су је провезли кроз сваку улицу са великом помпом и весељем. Ја сам то посматрао. Но, касније је она осуђена и отпремљена у Загреб на издржавање казне код неких часних сестара. Одатле је партијска организација 1927. године, негдје крајем јула, отуда из затвора насилно одвела.⁶² Не улазим у те детаље, јер ми то све није тачно познато. Колима је одведена на неко скровито мјесто, а послје 10—15 дана одатле је отпремљена за Беч, а затим за Совјетски Савез.

Припрема тог бјекства мени је и раније била позната, јер сам био повеан са Загребом по том питању, односно са тадашњим градским секретаром партије Мавраком.⁶³ Са њим сам се договарао на који начин и како организовати њено бјекство. Сјећам се да сам прочитао у „Загребачким новостима“ да је хајдучица Стоја побјегла из затвора на мистериозан начин. То је онда била као сензација дана.

Зара је извјесно вријеме остала у шуми. Сјећам се тако тих радњи, а не сјећам се тачно датума. У њеном бјекству је имао удјела и Иван Милутиновић.⁶⁴ Он је тада био у Београду и тамо је припремио њено бјекство, па је онда дошао овдје у Подгорицу. Ми смо му се ставили на располагање дајући нов-

⁶² Стоја Марковић није насилно одведена из самостана.

⁶³ Антун Маврак је био истакнути комуниста у Загребу. Једно вријеме је био и у Централном руководству КПЈ. Касније је искључен из Партије.

⁶⁴ Иван Милутиновић, истакнути комуниста. Члан Политбироа ЦК КПЈ. Обављао високе функције у току ослободилачког рата и социјалистичке револуције. Погинуо 1944.

чану помоћ да се купи шминка, пудер и друго, тако да не изгледа као нека сељанка која путује на далеко а слабо је обучена, него да изгледа као нека дама, те да не би била сумњива и пала у руке полицији. Знам да смо јој и нешто одијела куповали за наш новац. Знам сигурно да је Иван Милутиновић одвео до Загреба. Ко је одвео даље не знам.

Иван је на исти начин одвео и Вукашина, као и Зару. Иван Милутиновић је тада био у Београду, живио тамо. Вукашин Марковић⁶⁵ је живио у илегалству по тим планинама пиперским. Сјећам се да смо ми били мишљења да га треба пребацити одавде, да би то било корисно, јер нам је он просто сметао и био баласт. Иван је тамо испословао да се добије потребан пасош и новац. Ми смо нешто помогли, али не много како ми се чини. Иван је одвео њега одавде. Како — не знам. Иван ми је причао касније о томе, али се сада не сјећам. Пратио га је до Загреба и ту је његова мисија престала.

О припреми и извођењу бјекства доктора Вукашина Марковића, као и његове синовичне Заре, познато је не само мени, већ тада и Николи Ковачевићу, Станку Драгојевићу, Божу Љумовићу и, мислим, Спасоју Распоповићу. Знам да Спасоје није имао никаквог удјела ни у припремама ни у бјекству. Рекли смо му касније тек колико као његовом блиском сараднику да смо отпремили Вукашина, а мислим да му то нијесмо рекли прије него смо га отпремили.

Иван је вршио припреме и за једно и за друго бјекство у Београду. Ми смо тражили одавде да Вукашин иде и да нам се скида као терет са нас. За Зару не сјећам се да је било икаквог тражења од наше стране.

Сахрана мајке Јована Томашевића у Брчелима 1928. године

Крајем септембра 1928. г. умрла је у Брчелима Стана, мајка Јована Томашевића. На путу за обилазак Цетињске партијске организације дознао сам у Ријечи Црнојевића, да је Стана умрла и ту срео Алексу Ђуфку⁶⁶ и још једног друга из Цетиња, који иду да присуствују сахрани. Одмах сам им се придружио и пошли смо скупно за Брчеле. При стављању покојнице у гроб присутна омладина је у хору рекла: „Нишца, нека држи говор“. На то су неки пензионери, свештеник и други ре-

⁶⁵ Др Вукашин Марковић, најистакнутији Југословен учесник у Октобарској револуцији. Био је предсједник Југословенске групе Руске комунистичке партије болшевика и уредник листа *Свјетска револуција*. Дошао у Црну Гору 1921. Био ватрени популаризатор тековина октобарске револуције. У Црној Гори био једно вријеме у одметништву и у затвору. Побјегао из затвора и пошао у Совјетски Савез 1926, гдје је и умро 1943.

⁶⁶ Алекса Ђуфка, истакнути комуниста у Цетињу.

акционари још јаче узвикнули: „Овдје се данас неће држати никакав говор, иначе ће крв пасти“ Омладина је стално захтијевала да се говори и у већини стала око мене. Тако се то обоје неколико пута поновило, и ја сам онда отпочео са подужим посмтрним говором о Стани и Јовану и све се умирило, и поред мојих оштрих израза према ондашњем режиму. Овај говор ми је дао прилику да истакнем Јованов рад и заслуге и одам му заслужено признање и захвалност.

Чим се је обавила сахрана омладинци су ми рекли, да је из Вирпазара упућена жандармеријска патрола за Брчеле, па су ме омладинци испратили беспућем до Вирпазара. Одатле сам успио да незапажено отпутујем за Бар и састанем се са нашим илегалним адресантом Душаном Вујовићем и одмах отпутујем за Улцињ ради обиласка Богдана Вујошевића⁶⁷ и рада тамошњих другова. По повратку у Бар, опет се састајем са Душаном Вујовићем због неког „изгубљеног“ писма, али безуспјешно. Тада ме открива жандармерија и хапси, а затим стражарно спроводи до Вирпазара, гдје ме напушта када је видјела да сам се укрцао у неку лађу за Плавницу.

Због говора на гробу, нико ме више није узимао на одговорност.

Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору у Подгорици 1928 године

ЦК КПЈ је одредио и нама правовремено саопштио, да се у другој половини октобра 1928. има одржати покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору и Боку. Ми смо према својим могућностима извршили потребне припреме и извијестили ЦК, да ћемо конференцију одржати ноћу између 18. и 19. октобра. Истовремено смо му упутили адресу са јавком и лозинком, преко којих ће се његов делегат повезати и одредили лице које ће га на означеном мјесту чекати. Делегат, када је дошао, није се снашао, већ је мјесто одласка на одређено мјесто, одсео у хотелу „Европа“, а затим журно лутао кроз разне улице. То делегатово журно кретање уочио је члан Партије Живко Ђуровић, који се иначе највише бавио шверцом дувана и био упознат да има доћи делегат. Послије дужег делегатовог лутања пришао му је Ђуровић, а овај га упитао за најављену улицу. Делегат је наставио са лутањем, а Ђуровић брзо потражио Станка Драгојевића, којим му је рекао да потражи ту особу. Ђуровић ју је брзо пронашао и утврдило се да је она делегат. Ја сам тада лежао у кревету болестан од дизентерије, али сам устао и пошао на Горицу, гдје је Ђуровић напустио

⁶⁷ Богдан Вујошевић, истакнути комуниста у Подгорици, а касније Улцињу.

делегата да се претходно упознамо са ситуацијом и предлогом дневног реда. Тако је Живко Буровић, који сада живи у Титограду са неком минималном пензијом, спасао ситуацију делегатове несналажљивости, која је могла имати тешке последице.

Делегата нијесам раније познавао нити му упамтио псеудоним, а ли се по његовим изразима: *рекеду*, *додједу* и др. видјело да је из Војводине. Он нас је упознао са потсојећом политичком ситуацијом, нарочито о фракцијској борби у врховима Партије и појачаном терору режима, као и да имамо изабрати два делегата за IV конгрес Партије.

Конференција је одржана ноћу између 18. и 19. октобра 1928. године у кући Душана Милачића,⁶⁸ терзијског радника и члана Мјесног комитета Партије. На истој су били присутни, поред делегата ЦК, чланови Секретаријата Покрајинског комитета Партије, секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а,⁶⁹ делегати партијских организација: Подгорице, Котора, Цетиња, Ријеке Црнојевића, Даниловграда, Никшића и Мојковца (Поља Колашинских). Делегати осталих организација из разних узрока нијесу присуствовали конференцији. Тежиште рада конференције било је на учвршћењу постојећих организација ради одбране од реакционарног режима, који сваким даном појачава терор и убиства. Ради тога је одлучено, да се поопштри конспирација и припреме резервни кадрови за случај хапшења руководиоца. Што се тиче фракцијске борбе, констатовано је чињенично стање, да на подручју Црне Горе није ни постојала фракцијска борба. Покрајински комитет односно Секретаријат је примао разне памфлете и резолуције лијеве и десне фракције, а тако и њихове емисаре, али је сав тај материјал само читао и одмах уништавао, а чланство Партије веома мало упознавао са том борбом, и то појединачно, осуђујући и лијеве и десне.

И заиста у Црној Гори није било ни почетака фракцијске борбе ни тада нити све до тада. Било је појединаца незадовољних партијским радом, ликвидатора или дезертера, али фракција није, нити такве борбе.

На конференцији је изабран за делегата на Конгресу Мартиновић (Јован Малишић) и он овлашћен да сам одреди другог делегата, пошто из разних узрока из Црне Горе није могао ниједан поћи. Такође је изабран нови Покрајински комитет, у који су ушли, којих се сјећам: Ниша Милановић, Станко Драгојевић, Божо Љумовић, Илија Милачић, Боко Чејовић (послије низа година не само велики издајник, већ и љути наш непријатељ, који је свашта писао противу нас у току народно-

⁶⁸ Душан Милачић, истакнути комуниста у Подгорици.

⁶⁹ Секретар Покрајинског комитета Скоја за Црну Гору био је тада Радован Вукановић.

ослободилачког рата), Косто Ђуфка, Адолф Мук (касније замјеник секретара Покрајинског комитета,⁷⁰ а пуно касније члан ЦК КПЈ и познати издајник)⁷¹ и још неки, чија сам имена заборадио. За секретара је изабран Ниша Милановић, а за чланове Секретаријата Станко Драгојевић и Божо Љумовић.

Одлазак Николе Ковачевића у Совјетски Савез 1928. године

На протестном збору у Подгорици, одржаном у јануару 1928. године против високих пореза, хипотекарних дугова, беспослице и скупоће, говорио је и Никола Ковачевић. Због тога је кажњен са месец дана затвора, изгоном из Подгорице, стављањем под јавни полицијски надзор, а крајем фебруара стражарно је спроведен у родно мјесто Грахово. Тамо је био приморан, из материјалних разлога, да ради као шегрт у некој столарској радњи уз мизерну награду и живи више од помоћи другова као и мале помоћи послодавца, који је био наш симпатизер. У таквој ситуацији, он се је нашао пред двије тешкоће: једна је његов крајње оскудан живот, а друга што није могао развити своје радне политичке способности (радио је и живио у непосредној близини жандармеријске станице). Због тога сам ја маја 1928, као секретар Пок. ком. КПЈ за Црну Гору и Боку, писао Централном комитету КПЈ о Николиној ситуацији, а истоме је писао и Никола. Централни комитет је затим питао Покрајински комитет, али се ми слажемо, да се Никола пошаље некуда изван Југославије. Пошто смо ми дали потврдан одговор, ЦК нам је јавио, да је одређен за управника Политичке школе за Балкан у Москви и да га отпремимо. Он је сам добио потребне путне исправе, а ми смо имали организовати његово бјекство. Ја сам у другој половини јула 1928. г. пошао у Никшић ради организовања његовог бјекства. Из Никшића сам упутио у Грахово код Николе Ђока Ербеца, беберског радника, члана КПЈ, и дао му за Николу писмо, писано невидљивом тинтом фероцијанкалијем те да Никола отуда одговори, када се може спремити и гдје да изађе ноћу, да ту упутимо шофера с аутом да га одвезе даље. Ја сам у Никшићу чекао одговор и одсјео у хотелу „Никшић“, где сам одсједао када сам путовао „Сингеровим“ послом. У истом хотелу се бранио и срески начелник Блажо Вишњић (којег смо ми 1942. ликвидирали), мој ранији школски друг у гимназији. Ја сам у ствари дошао партијским задатком, а привидно сам се приказивао као заступник осигуравајућег друштва „Провидност“ из Загреба. За

⁷⁰ Након хапшења Милановића, А. Мук је 1930. изабран за секретара ПК КПЈ за Црну Гору.

⁷¹ Односи се на слабо држање А. Мука пред полицијом у току истраге 1937.

све вријеме заступства код њега нијесам никога осигурао, а ин-касирао сам свега 200 динара. Али сам зато пажљиво чувао и носио његово пуномоћје.

Чекајући писмо од Николе из Грахова, нашли су ме у кафани „Гундулић“ играчи и навијачи радничког клуба „Будућност“ из Подгорице, одмах послѣје утакмице са клубом „Обилић“ из Никшића. Неки од њих стали су ломити чаше и викати „Живео Лењин“. Ја сам побјегао одатле у хотел „Никшић“ и на том путу срео Ђока Ербеца, који је неки минут прије тога дошао из Грахова. Он ми је ту на улици предао писмо, писано невидљивом тинтом, и ја сам продужио за хотел и хтио да у својој соби одмах дешифрирам и прочитам исто, а затим уништим. Међутим, срески начелник ме је срео на самим вратима хотела као наручен. Када сам га ја питао да ли је вечерао, хоћемо ли ићи на вечеру, он је одговорио, да мало прошетамо. Било ми је то чудно; ниједанпут није тражио да шетамо. Често пута смо разговарали и дискутовали за столом. Помислих: баш сада ме тражи да шетамо, када је писмо у мојем џепу, иако сам му рекао да нијесам вечерао. Каже, да има времена за вечеру, него да мало прошетамо. Ми смо штетали, а он је ћутао. Када смо дошли пред врата Среског начелства, он ми рече: да уђем унутра, а ја њему да он уђе први, јер је он срески начелник. Пошто смо, идући ја први, дошли пред врата Кривичног одјељења, он је отворио врата и рекао: „Ево сам довео онога, за којег смо послали патролу“ На то сам му рекао: „Хвала, хвала лијепа, господине начелниче, што сте ме Ви лично извољели довести овдје и нијесте дозволили да ме спроводе жандарми“ и иронично му још неколико пута захвалио. Затим је наредио, да ме одведу у затвор, у неко одјељење у истој згради, а није наредио да ме претресу, те ме нијесу ни претресли.

Ја сам, чим сам ушао у затвор и за мном затворили врата, приступио цијепању писма у ситне комадиће, бацајући по одјељењу и у сва четири ћошка, тамо-амо, комадиће по смећу и разним папирима, чега је било у изобилју. Неке дјелиће сам бацио и кроз прозор, и када је све било поцијепано био сам задовољан као да је Никола већ пошао. „Ајзенхлоридвату“, којом се је вршило дешифровање, нијесам уништио, јер је она служила и за заустављање крви из носа те је тиме имала оправдање ношења.

Сутрадан ме начелник шупирао за Подгорицу и по усменом рјешењу рекао, да више не смјем доћи у његов срез док је он срески начелник.

Ја сам из Подгорице одмах упутио брзојав у Грахово, гдје је Никола живио, на „Сингеровог“ заступника, који је био наш симпатизер, са захтијевом да одмах упуте у Подгорицу ћерке и друге дјелове, јер је прва пошиљка у путу пропала. Истовремено је у Грахову одржаван течај веза на шиваћим машинама „Сингер“, који је водила учитељица веза Љубица Дра-

гојевић, сестра Станка Драгојевића и наш симпатизер, па пошто је знала, да „Сингер“ из Грахова тих дана није ништа упућивао у Подгорицу, јавила је то Николи и овај је закључио, да је писмо пропало. Зато је одмах упутио писмо на нашу илегалну адресу у Подгорици, којим нас је обавијестио о томе на који ће начин, како, када и гдје шофер доћи са колима и њега одвести.

Упутили смо око 20. јула шофера Бећа Лазовића, старог комунисту и првоборца, а са њим и Ђока Чејовића, такође шофера, касније члана Покрајинског комитета Партије. Они двојица су били врло спретни, нарочито Ђоко, и без обзира на његову каснију издају, био је прави мајстор у сакривању. Они су кола изнајмили, снабдјели се бензином и оба као шофери пошли из Подгорице у Никшић, онај дан када је Никола требало увече да отпутује. Када су дошли у Никшић, све до мрака су се возали колима по Никшићу и ближој околини, правећи се да се проводе. Чим је, мркло, узели су за себе собу са два кревета у хотелу „Европа“ код Митра Николића, а ауто увезли у гаражу. Одмах затим су отпутовали за Грахово и Николу одвезли до Дубровника.

Лазовић и Чејовић су се повратили у Никшић прије зоре, ауто смјестили у гаражу, а они се поваљали по креветима и у зору се упутили за Подгорицу, гдје су стигли прије истека сунца и ми их радознано очекивали.

И тако се све успјешно обавило и Никола се убрзо нашао у Москви.

Нешто о одлуци Централног комитета КПЈ за оружани устанак 1929. године

1929. године — колико се сјећам или у мају или у јуну, тачно не знам, знам да је то било прије 31. јула, јер сам 31. јула ухапшен и пошао на робију — дошло је наређење од Централног комитета да се изведе оружани устанак у читавој земљи и да у ту сврху треба оспособити организације, повезати се и прибавити оружје, па према томе припремити се за борбу, и све то да буде спремно у краћем року, а да извјестимо о стању, шта смо у тим припремама учинили (мени је то познато, јер сам тада био секретар Покрајинског комитета), ставили до знања партијским организацијама да учине што су у могућности, али да не покушавају оружани устанак без директиве. Ми смо ту само извршили дисциплиновано наређење и пренијели га, а нити смо инсистирали да они пожуре са припремама за устанак, нити смо озбиљно сматрали да ће тај устанак бити изведен, нити ако буде изведен да ће имати икаквог изгледа на успјех. Сматрали смо то и онда лудачким чином, као што се то и данас сматра.

До устанка, наравно, није ни дошло. Нико код нас није ни покушавао, да ја знам, да било какав устанак у ма каквом облику изврши на нашем подручју. А познато ми је да је у неким крајевима било покушаја устанка у малим опсезима; да ли је то било у Далмацији или Хрватској — не знам. То је било по директиви, не по оној коју смо ми добили, него конкретно су добили наређење да се тог и тог дана, или што прије, да се изврши наређење. Знам: код нас у Црној Гори није стављан рок до када треба извршити те припреме и када треба устати, односно кад треба почети оружани устанак.

Већ сам рекао што смо ми у Покрајинском комитету сматрали, да је то страшна лудорија и да је то злочин извести људе на касапницу и на уништење, јер нијесмо располагали снагама, које се могу понијети са режимом, и то у доба диктатуре, а имали смо нешто преко 100 организованих чланова. Утицај Партије на масе био је опао у великој мјери. Оружја нијесмо имали, а нијесмо вјеровали у успјех у осталим крајевима Југославије. Сматрали смо то просто као неком провокацијом, као неки покушај злочина.

Толико могу о томе рећи.

О раду Партије у затворима

Пошто смо ми током периода од 1921. до 1929. године често хапшени и били у полицијском и судском притвору заједно са криминалцима, ми смо гледали да дођемо у што тјешњи контакт са њима — не да одобравамо њихове злочине, крађу, убиства и све остале деликте, већ смо на њих гледали као на жртве ондашњег терора, као на посљедице социјалне неправде тадашњег друштвеног поретка и да њихови деликти резултирају из тих социјалних односа, те да су они принуђени да краду, убијају и врше друге злочине. Онда смо ми више оптуживали режим и друштвени поредак него њих саме. Настојали смо не само да их убиједимо да не треба те злочине да праве већ да треба да се боре као ми. Поред тога, настојали смо да их укључимо у датој ситуацији, уколико је то било потребно, у протесте против некога политичког или судског поступка и да их добијемо за неку акцију, штрајк или друго, те тако да буду на нашој страни, да не обавјештавају полицију и не шпијају нас или један другог код полиције и суда.

Ми смо имали извјесног успјеха у придобијању тих људи. Осјећали су нас као неке своје пријатеље, иако не другове. Огромна већина тако гледа на нас, благодарећи том односу према њима. Ми смо стално говорили, и вршили утицај на њих, да они проприме нашу борбу, идеологију, а они су вјеровали да смо ми једини истински борци за стварање бољег живота и њиховог лично.

Након провале у Самобору, кад смо предати Окружном суду, овдје у Подгорици онда смо у судском притвору нашли извјестан број криминалаца. Тамо смо се ми са њима повезали. У том конкретном случају ми смо имали неке привилегије, а које смо добили на интервенцију неких либералних грађана, а нарочито Марка Ђаковића, који је на нас гледао као на некадашње бјелаше, његове ујединитеље, па послије комунисте, мало благодонаклоно, и због тога је интервенисао код председника окружног суда. То је Марко могао да учини као потајни ослонац режима, а јавни опозиционар режиму на ријечима. На основу те интервенције добили смо неки привилеговани режим. Политички кривци били су издвојени у посебну зграду, односно собу, и одвојени од криминалаца. Ипак, за то вријеме нијесмо кидали везе са њима. Када смо се раздвајали ми смо тражили од њих да и они даду пристанак на то, и они у рекли: „Боље да идете ви, него ни ми ни ви“ Они нијесу гледали на нас као на људе који су их оставили на цједилу.

Ми смо их послије помагали када смо добијали нешто хране, било од куће, било од партијске организације из града.

И поред таквог рада са њима, било је међу њима и таквих људи који су били непоуздани и који су хтјели да нас шпијају, спремни да нам направе какву смутњу. Поред овог притвора Окружног суда у тадашњој кући Ника Џањевића, гдје је био смјештен и Окружни суд, постојао је и судски притвор у Казњеном заводу, одвојен од осуђених.

Председник суда Вукашин Вукашевић настојао је да тамо отпреми, у тај истражни затвор у Казњеном заводу, оне теже и опасније. Ми нијесмо долазили у обзир да будемо третирани као убице и криминалци и да будемо пребачени у Казњени завод прије осуде. Међутим, десило се да су Шпиро Милачић, неки одметник, и Милан Златичанин, који је био убица председника општине даниловградске Николе Велашевића, у притвору у Казњеном заводу организовали бјекство. Како је то било — не знам. Пошто су они побјегли из затвора, нас је председник суда, сматрајући нас опасним и да му се не би дао приговор како је његов истражни притвор недовољно обезбијеђен, и да не би поједини ухапшеници бјежали испод истраге, он је због тога нас комунисте и још врло мали број других, из оног судског притвора у кући Џањевића, отпремио у Казњени завод негдје крајем фебруара или почетком марта 1930. године.

Тамо смо нашли још теже преступнике него што су били они у кући Џањевића. Међу осталим нашли смо и четири Албанца, који су били негдје из околице Тузи, мало даље, не знам из кога мјеста, а који су одговарали за убиство неких финанси на Скадарском језеру. Јесу ли они убили или нијесу — то ја не знам, јер они, и поред тога што су имали велико повјерење у нас и ми их пуно ставили под наш утицај и добили као своје сараднике унутар оквира затвора, ипак нијесу имали

рачуна да кажу и повјере то. Они су нам говорили да нијесу убили никога и да је то била подвала. Они су били неки шверцери дувана и бавили се тим пословима претежно. Сјећам се, кад се десило убиство тих финансица, да је извршен велики погром на становништво тога краја. Довођени су код Тузи на отворено поље и старо и младо, и мушко и женско, и ту чувано од стражара више дана, тучено и пљачкано. Они су одлежали по три године под истрагом и коначно били пуштени као невини, односно у недостатку доказа, јер није утврђена њихова кривица.

У току издржавања судског притвора у Кажњеном заводу у Подгорици имали смо и један штрајк глађу. Наиме, добијали смо хљеб очајан, и тај хљеб је био као глиб, као штук, а кора му је била као изгорјела даска, те нити му је ваљала кора ни средина. То се није могло јести, а добијали смо кило и по хљеба и више ништа, осим ако што нијесмо добијали нешто из вана или што нијесмо купили нешто преко стражара за новац. Били смо присиљени да тражимо од ислједника да се поправи стање са хљебом, па пошто није помогао тај распорт ништа, ишли смо и код предсједника суда и протестовали. И то није ништа помогло. Предсједник суда је тврдио да је хљеб добар, мада му је било јасно да такав хљеб нико ни једе у граду, нити је затворенике, нити је за ништа. Онда је иза тога настало питање — шта даље да се ради? Ми комунисти фактички смо знали да би требало предузети неку акцију. Били смо за то да је најбоље повести борбу штрајком да се то стање поправи, али пошто смо унутар имали осим нас и оних четворице Албанеза још повећи број оних који су се отимали нашем утицају и који су се плашили не само да штрајк неће успјети, него да ће се њиме погоршати њихово стање у односу на њихову одговорност пред судом и били су противни томе.

У притвор је тада била дошла једна група Зећана из неког села, а били су се потукли међу собом братственички око неких међника. У тој групи били су Митар Бакић,⁷² Спасо Дракић⁷³ и још један његов рођак Василије, учитељ. Њих је било 10—15 и они су се ту налазили у то доба када је требало ријешити питање хљеба. Они су одлучили да штрајкују. Ми смо се плашили да нећемо сви издржати, не ми комунисти, него сви притвореници, па смо зато помало и кочили тај штрајк бојећи се да нећемо имати опромну већину уз нас која ће издржати до краја.

Штрајк је најављен неограничено, до смрти или побједи. На том штрајку највише су инсистирали јуви Зећани. И када се

⁷² Митар Бакић (1908—1960), познати комуниста. У току ослободилачког рата и социјалистичке револуције обављао одговорне функције. Носилац Партизанске споменице 1941. Народни херој.

⁷³ Спасо Дракић (1904—1982), истакнути комуниста. Учесник рата и револуције. Носилац Партизанске споменице 1941. Народни херој.

коначно стало на то становиште да се прихвати штрајк, онда смо ми одбили да хљеб примамо. Стражари су га доносили и убацивали га унутра. Ја сам им том приликом рекао да изнесу хљеб и да нас не нуде. Они су одбили, говорећи да им је то дужност. Ја сам тада узео и комад по комад највећом брзином бацао хљеб преко зида напоље. Другог дана послије тога поједини су почели да примају хљеб. Ја сам иза тога неке стао и физички да тучем. Знам да сам истукао неког Риста Влаховића из Роваца који је био у Пиперима као слуга, а одговарао је за неку крађу оваца. Њега сам крвнички истукао, а исто тако и некога Букића из Пипера због примања хљеба. Коначно, штрајк је био сломљен. Напомињем да су на томе штрајку највише инсистирали Зећани, а да су исти послије помогли да се штрајк сломи и да штрајк не успије. Истичем да Спасо Дакић и његов рођак, а онда су били саљаци, још нијесу имали појма о комунизму, били настројени да се штрајк продужи као и ми, док су остали били да се прекине штрајк. Тако је штрајк пропао.

Иза тога настала је истрага, испитивање и одвођење. Предузимане су дисциплинске казне. Није нико кажњен дисциплински. Ја сам направио један изузетак: када је председник Окружног суда Вукашин Вукашиновић узимао на одговорност, ја сам му том приликом рекао да хљеб не ваља ништа и да га нећу ни даље примати и да ћу наставити да га не примам. Тражио сам од њега да ми мора дозволити да хљеб купујем, и он ми је дозволио да га купујем за свој новац. Стражар је сваки дан доносио за мој новац кило хљеба, а остали су примали хљеб као што је раније било.

Познато ми је да је Милан Златичанин,⁷⁴ који је био руководилац СКОЈА у Даниловграду, био малтретиран од стране Николе Велашевића, председника општине Даниловград, који је био велики великосрбин и са презиrom гледао нарочито раднике, а бескрајно нас мрзио, и нас и нашу Партију. Он је Милана Златичанина негђе, неком приликом, потцијенио и увриједио га. Шта му је рекао — то се сада не сјећам, иако ми је то Милан пуно пута говорио. Иза тога Милан је узео револвер и кришом негђе ушао у неку кафану, и кад је Никола хтио да изађе из те кафане, Милан је извадио револвер и уперио на њега. Тада му је рекао: „Сад ћеш видјети колики сам балавац“ Опалио је неколико метака и онај је смртно погођен одмах издајнуо.

Комунистички процес у Подгорици 1929. године

Конци овом суђењу почињу од Самобора крај Загреба. Позната провала и убиство чланова ЦК КПЈ и ЦК СКОЈ-а Мишића и другова у јулу 1929. г. открила је имена два члана

⁷⁴ Милан Златичанин истакнути руководилац Скоја.

Покрајинског комитета СКОЈ-а за Црну Гору — Вуке Вучинића⁷⁵ и Османа Булића.⁷⁶ Вука је био адреса прије тога више од године дана, а тада је његова адреса замијењена адресом Османовом. Но, када је око пола године послје замјене и Осман постао члан ПК СКОЈ-а, и та је адреса замијењена новом адресом. Лице које је у ЦК-у СКОЈ-а радило по том питању није обје старе адресе уништило, већ их макар и непажњом сачувало. При нападу жандармерије и полиције на челу са управником града Загребa Бедаковићем на другове из ЦК, ови су се оружано бранили и истовремено спаљивали документа, али су прије погинули него су сва документа уништили. Међу преосталим нашле су се и ове двије адресе, ни прије уништене, ни послје изгорјеле. Полиција је тада Вучинићу и Булићу упутила поштанским упутницама по 200 динара. Ми нијесмо знали ко је новац упутио, али под претпоставком да га је полиција упутила, опет само непримање новца натура сумњу и истрагу, иако је датум на упутницама био удешен да буде старији дан или два него догађаји у Самобору. Осим тога, сумњиво је само и непримити новац, јер је познато, да нема никога коме новац не треба. Пред том дилемом ја и Радован Вукановић, секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а, одлучили смо, да се новац прими. Полиција је 31. јула 1929. године извршила масовно хапшење, тобоже као превентивно учи Првога августа, који се тада прослављао као дан међународне радничке солидарности, а у ствари више у вези са догађајима у Самобору. Било је ухапшено око 150 другова, међу којима и мањи број другарица. Већина ухапшених пуштена је кроз два дана, а задржани су у затвору поменути двојица, који су примили новац и они који су били познати као изразити комунисти. Полиција је затим против девет другова поднијела тужбу Окружном суду у Подгорици, а овај упутно списе Суду за заштиту државе у Београду, који је предмети делегирао Окружном суду. Послије тога Окружни суд је отворио истрагу и, разумљиво, нас задржао у затвору. Предати су суду. Вука Вучинић Осман Булић, Ниша Милановић, Станко Драгојевић, Радован Вукановић, Крсто Милутиновић, Божо Ђурашковић, Матија Радичевић, сви из Подгорице, и Душан Вујовић, лојач железничар из Бара.

Душан Вујовић је био члан Партије и партијска илегална адреса у Бару. Он је 1928. упутио новчаном упутницом 400 динара партијске чланарине за неколико мјесеци Божу Ђурашковићу, обућарском раднику и благајнику Покрајинског комитета Партије у Подгорици. Божо је, у радњи где је радио, сачувао одрезак упутнице. При његовом хапшењу извршен је претрес

⁷⁵ Вука Вучинић, члан ПК Скоја за Црну Гору 1927—1929. Ухапшен 1929.

⁷⁶ Осман Булић, члан ПК Скоја за Црну Гору. Ухапшен 1929.

радње и одрезак упутнице заплијењен. На основу тога подгоричка полиција је упутила захтјев полицији у Бару, да изврши претрес стана Душана Вујовића, све сумњиво заплијени и са Душаном упути Среском начелству у Подгорици. Случајно, при увођењу Вујовића у затвор Среског начелства осмотрио га је Божо Ђурашковић кроз прозор и према оном, каквог сам му га ја описивао, иако га није познавао, закључио је, да би то могао бити Душан Вујовић. Само летимичним погледом при Душановом поласку узео му је од ока мјеру за ципеле и преко свога зета, који се звао, колико се сјећам, Радивоје Радоњић, који је био курир у Начелству, дао мјеру да се унесе у књигу наруџаба (коју је у радњи и раније водио Ђурашковић) и да се наруџба временски поклапа са пријемом поменуте упутнице. То је Ђурашковићу помогло да се бар послѣје једанаест мјесеци ослободи завтора. Напротив, Вујовићу и мени је тај одрезак пронашао писмо, које се нашло код Вујовића и његовом кривицом донијело обојци робију.

Ја сам почетком августа 1928. године, са псеудонимом *Глигор*, написао писмо партијској организацији у Бару преко Душана Вујовића, који је погинуо у народноослободилачком рату као партизан, писано фeroцијанкалијем, да га уручи тамошњој партијској организацији. Тражио сам, да организација прикупи податке о жртвама реакције у њиховом крају, пошто тамошња организација Црвене помоћи није за два мјесеца одговорила Покрајинском одбору Црвене помоћи по том питању. Када сам крајем септембра 1928. године видио Душана Вујовића, питао сам га, да ли је моје писмо добио и уручио; одговорио је, да га није ни добијао. Пошто сам се бојао да није пало полицији у руке, иако је писано невидљивом тинтом, рекао сам му, да претресе своје списе и потражи писмо, и ако га не пронађе, да ћу ја при повратку из Улциња заједно са њим извршити претрес. Када сам наишао из Улциња видио сам Душана, који ми је рекао, да је претресао неколико пута и да писма нема. Но, почетком августа 1929. године полиција је извршила претрес и она га је пронашла, али није ни она знала да га је пронашла. То ни суд за дуже вријеме послѣје пријема није знао. Све од августа 1929. до маја 1930. оно је било код иследника, а он није ништа по њему предузимао, јер није ни знао да ли што пише у њему. Писмо је прво писано црвеном са невидљивом тинтом, а она преко тога обичном оловком наивна и беспредметна садржина, упућена измишљеном пријатељу са измишљеним потписом. Душан је прије тога добио неколика таква писма и свако осим овога предао коме је и требало. У међувремену, од почетка истраге до заказивања јавног претреса, ова је прекинута над Станком Драгојевићем и Крстом Милутиновићем, који су били оптужени, да су по списку, који је код њих пронађен, прикупљали комунистичку помоћ за неког радника. У ствари, они су прикупљали помоћ за неког не-

запосленог радника из Братоножица, који се је, чини ми се, звао Милета Радосевић, и та му је помоћ намијењена за превоз до Београда ради тражења запослења. Станко и Крсто пуштени су пошто су одлежали по шест мјесеци и неколико дана. Радован Вукановић и Матија Радичевић, против којих није било никаквог оптужујућег материјала, такође су тада ослобођени. Против нас петорице: Вуке Вучинића, Османа Булића, Божа Бурашковића, Душана Вујовића и мене — подигнута је оптужница и заказан јавни претрес за мај 1930. године.

До тада против мене нијесу имали никакав материјал, осим увјерења да сам крив и да ће се нешто пронаћи. Тако је и било. На претресу, за вријеме читања списка, док смо се ми налазили на оптуженичкој клупи, један од судија, звао се је Милован Вуковић, посматрајући кроз лупу оно писмо рекао је полугласно осталим судијама, тако да смо и ми могли чути: „Ово је Нишин рукопис“ Тај исти судија је у своје вријеме, када смо били у гимназији, становао дуже вријеме са мном у истој соби. Пошто сам ја, одмах иза тога, упитан јесам ли то писао, одговорио да нијесам, Суд је одлучио да се оно упути техничкој полицији у Београду на вјештачење. Хемијским процесом од почетка августа 1928. до маја 1930. хемијско писање се је могло по нешто иако слабо кроз лупу прочитати. Суд је то писмо заједно са оним што сам ја приписивао у суду по диктирању, као и отворени коверат, у којем се писмо нашло, упутио на вјештачење. Ја сам признао, да сам писао коверат, али не и писмо. Напомињем, да су тада код Вујовића пронађене и заплијењене неке моје честитке Првог маја, њему упућене ранијих година. Техничка полиција је нашла, да су писмо, писано невидљивом тинтом, и оно што сам ја писао по диктирању у суду врло слични, да је мој рукопис на коверти.

Затим је суд ускоро заказао други претрес. На том претресу Суд је на основу права, која су му давали члан 1. и 2. Закона о заштити јавне безбедности и поредка у држави, да може судити и осудити у недостатку доказа по слободном судијском убјеђењу, односно по слободној савјести (или несавјести), и мене осудио. У образложењу пресуде суд је навео: да је рукопис у оба писма веома сличан, да је коверат (иако отворен) писан мојом руком, да Душан Вујовић не познаје никога у Подгорици осим мене, а тамо наручује ципеле и шаље новац, као и то, да сам ја познат као ноторни комуниста и осудио ме на двије године робије, иако ја нијесам ништа признао нити он утврдио. А Велики суд ми казну повећава на три године робије. Вучинића и Булића оба суда осуђују на по двије године робије, док Душану Вујовићу Велики суд повећава казну на двије и по године робије. При читању пресуде пред Окружним судом, у којој је стајало, у диспозитиву, да се сва четворица осуђујемо и на по двије године губитка такозваних часних права, која казна почиње тећи послједице издржане робије, на питање пред-

сједавајућег судије Божидара Томовића, имамо ли тада какав приговор на пресуду, ја сам изјавио, да сматрам да фактички ни до тада нијесам имао часних права, па и због тога, а и да бих државу нечим помогао, да се одричем часних права за свагда у корист државе.

Прије заказивања другог претреса, преко љета 1930. године штрајковали смо глађу, а са нама и криминалци због добијања хљеба у притвору, који је имао јако изгорјелу кору и посве непечену средину, Послије два дана непримања, стражари су унијели хљеб у ходник до улазних врата. Ја сам онда, пошто смо још били отворени у ходнику, брзо приступио избацивању хљеба, не у двориште, већ преко затворског зида. Избацио сам све осим двије порције, од којих је једну узео Ристо Влаховић, криминалац, и ја га истукао, узео му хљеб и бацио напоље преко зида. Други дан дошао је претсједник суда са секретаром, да поведе истрагу, и обећао бољи хљеб, али је квалитет и даље био скоро раван првome. Није никога казнио, па ни мене. Још су живи учесници овога штрајка: Вука Вучинић, Осман Пулић и Божо Ђурашковић. Послије изрицања пресуде од стране Великог суда, сва четворица осуђених премјештени смо у септембру 1930. године из судског притвора у Казнени завод у Подгорици.

У новембру 1930. дошло је Покрајинском комитету Партије наређење од ЦК КПЈ, да се ја по сваку цијену извадим из Казненог завода и да у ту сврху упућују исправе, пасош и друго, те да се пребацим преко границе у Албанију, а одатле у Совјетски Савез. Техничком страном тога подухвата је руководио Марко Радовић,⁷⁷ обућарски радник, који је послје нашега хапшења кооптиран за члана ПК КПЈ за Црну Гору. Он је у партијској провали 1936. године пред полицијом имао једно од најбољих држања, а на претресу пред Судом за заштиту државе у фебруару 1937. године показао у папир увијену кожу са оба своја табана, коју су полицајци тучом одерали. Погинуо је на Сутјесци 13. јуна 1943. године. Марко је био припремио: шпегац, скалине, исправе, и све је било готово да се по тајном објавештењу одреди дан и час акције. И, шта се десило? Ми смо присилно под стражом копали неки јендек у Ђемовском пољу близу Јусоваче — Казненог завода. Вука Вучинић и ја заједно смо копали. Поред нас је наишао неки ђак, којему је један криминалац, који је такође ту радио, затражио да баци једну цигарету (пушење је било забрањено). Стражар је направио аларм и из пушке пуцао преко нас. Тај стражар се је звао Максим Вуковић, родом из Пипера. Ја сам тада ушао (како сам стајао поред јендека) одмах у јендек, не, да ме тамо не би могао убити, него да не би пуцао у мене као у најситур-

⁷⁷ Марко Радовић (1903—1943) истакнути комуниста у Подгорици од 1924. Био члан ПК КПЈ за Црну Гору. Руководилац Урсових Синдиката за Црну Гору. Погинуо на Сутјесци.

нију мету, а послије рекао да сам покушао да бјежим, па да се за такав случај види да сам био на свом радном мјесту у јендеку. Послије пуцања наставио је да галами, а касније рекао, да сам хтио да га убијем крампом, којим сам копао, па да му узмем пушку. Ту лаж је управник Завода Милован Вукићевић прогласио за истину. Иза пуцња стражар је наредио прекид рада и све нас спровео у Казнени завод. Чим сам тамо стигао оковали су ми обје ноге, оковима од 18 килограма, и стрпали у мрачни волат без изласка у шетњу, гдје сам тако остао мјесеца дана. По изласку из мрачног волта и скидању окова, остао сам у истом Заводу до јуна 1931. године.

Због овога инцидента пропао је покушај Партије, да ме извуче из затвора. По тадашњем казивању неким нашим друговима у Подгорици, Петар Радуловић, рачуновођа Казненог завода, наш симпатизер, рекао им је да је управник Казнионе, који је био наш љути непријатељ, тражио од Министарства правде да се ја пребацим у Казниону Зеница, по казни. То је, наводно, мотивисао тиме, да он није у стању да ме изолује од подгоричких комуниста, јер ја на неки начин добивам везу и дајем им неке директиве. По рјешењу Министарства правде, у јуну 1931. године пребачен сам по казни у Зеницу, док су Вујовић, Вучинић и Булић и даље остали у Подгорици до издржања казне. У Зеници сам остао док сам издржао 3 године и осам дана робије, тј. до 8. августа 1932. године.

Када сам отпуштен, стражарно сам спроведен у мјесто рођења и стављен под јавни полицијски надзор.

Напомињем, да су моја часна права, која сам даривао држави, остала трајно код ње, јер све до краја бивше Југославије нијесам ни формално добијао часна права.

О неким комунистима у предратном периоду

СИМО МИЉУШ: Преко љета 1923, г. друг Симо Миљуш боравио је кратко као новинар на Цетињу. Одатле се једне вечери нарочито упутио у Подгорицу. Тада се спонтано окупило десетак другова, међу којима: Станко Драгојевић, Божо Љумовић, Илија Милачић, ја и други. Пред хотелом „Балкан“ одржали смо састанак за столом. Ми смо Миљуша упознали са политичким стањем код нас, а он нам дао више упутстава по разним питањима. Жандарми су пролазили мало даље, застајали и посматрали нас, али нијесу прилазили нити нас ко звао на одговорност.

ДР ВУКАШИН МАРКОВИЋ: Др Вукашин Марковић, рођен у Пиперима, учесник је октобарске револуције и за вријеме исте играо у њој видну улогу и имао велико повјерење од стране Лењина, који му је пуно пута повјеравао важне и дели-

катне задатке, које је овај скоро све успјешно изводио. Дошао из СССР-а у Југославију 1921. у априлу или мају. Не знам, да ли је упућен или самоиницијативно дошао. Чим је дошао предлагао је нашем руководству, да се одмах приступи устанку и оружаномј револуцији, што му није прихваћено. Он се је затим упутио у Црну Гору и саставши се са Јованом Томашевићем тражио, да се одмах приступи устанку у Црној Гори. Пошто ни томе није удовољено, он се одметнуо од власти у шуму. Ускоро му се је прикључио и Петко Милетић. Тада се је у шуми налазио знатан број такозваних „зеленаша“, који су били састављени од присташа династије Петровића и самосталне Црне Горе до федералистички настројених. Вукашину су се прикључили његов братанић Јоле-Јокица и братанична Стоја. Они су у шуми приступили придобијању и одбрани ових одметника, у чему су имали видног успјеха, а нарочито у Пиперима, одакле су Марковићи. Вукашин је ветеринарски лекар, али је неким травама лијечио народ и овај у њега имао велико повјерење, па га је и чувао од ондашњих власти. Чак је, обучен у нарочито одијело, неким пазарним даном долазио из шуме у Подгорицу и тамо у апотеци куповао неке медикаменте. Он, Стоја и Јокица, за вријеме боравка у шуми убили су предсједника пиперске општине Михаиловића и његовог дјеловођу због реакционарног рада и шпијунирања. Због тога су касније све троје осуђени са по 20 година робије. У фебруару 1924. они су су предали на превару. Марко Даковић, вођа уједињења Црне Горе са Србијом, и Лука Пиштелић, директор банке у Подгорици и негдашњи начелник Министарства спољних послова царске Русије, дали су часну ријеч, да ће бити ослобођени казне, ако се предаду и да је то обећао велики жупан Милован Цаковић. Но, обећање је било превара и они су по предаји одмах ухапшени и касније осуђени.

Ја, Јово Загора и Спасоје Ивановић, купили смо на вересију зимски капут у радњи Милића Грујића и ја му га у марту 1924. предао у притвору Окружног суда у Подгорици. Када сам га, кроз неколико дана, опет посјетио, он није имао капута. Упитао сам га, гдје му је капут, а он ми је одговорио, да га је дао једном другом затворенику, који је био слабије обучен. Видећи да је преварен, па настојећи да на неки начин побјегне из затвора, направио је у Окружном суду Цетиње један експрес, да би му се указала прилика за бјекство. За вријеме испитивања од стране ислједног судије Вуксана Бакића (којега су партизани у току НОБ убили), скочио је ногама на ислједничков астал, а када се овај издерао и упитао га, шта је урадио, је ли полудио, Вукашин му је рекао: „Де, окочи и ти овако, злато моје, да видиш како је ово лијепо!“ Ислједник га је затим упутио у Шибеник, у душевну болницу, на посматрање, гдје је остао више од мјесец дана, а затим опет као здрав вра-

ћен у затвор. Но, није му се указала прилика ни да покуша бјекство у поласку за Шибеник нити у повратку.

Ја сам га посјећивао и у Цетињском затвору.

У прољеће 1925. године сагласили смо се у Покрајинском комитету, да Цетињска партиска организација организује његово бјекство из затвора, што је ова прихватила и успјешно извршила потплативши некога стражара. Чим је примијећено Вукашиново бјекство алармирана је полиција и жандармерија, а он, да би прикрио у којем се правцу упутио, запјевао поред гробнице Владике Данила и упутио се другим смјером у правцу Пипера. Тамо је у шуми остао, колико се сјећам, до краја љета исте године, а затим је дошао Иван Милутиновић из Београда са потребним, наравно фалшим исправама, те смо га обукли и Иван га са собом одвео све до аустријске границе.

У Бечу је Вукашин ухапшен на захтјев Југословенског посланства, а београдска влада тражила његову екстрадицију због криминала. Међутим, у то се умијешала и Совјетска амбасада у Бечу за захтјевом, да се Вукашин одмах ослободи као поданик СССР-а, и он је одмах ослобођен и упућен у Москву. Тамо је извјесно вријеме предавао на ветеринарском факултету. Ту је пао у немилост, па га је чистка упутила у Сибир, гдје је и заглавио.

Вукашиново одметништво од власти, иако неодобрено од Партије, имало је велику корист за раднички покрет у Црној Гори, а нарочито у Пиперима, гдје се је он највише налазио те и раднички покрет попримио масовни карактер. У томе су га нарочито помагали: Блажо Јовановић, Радован Вукановић, Станко Јовановић, Саво Брковић, Драгутин Ж. Вучинић, Блажо Ненадић и други.

СТОЈА МАРКОВИЋ: Она се је одмах прикључила своме стрицу Вукашину, када се је овај 1921. одметнуо од власти. Са њим је била у шуми до њиховог хапшења фебруара 1924. године. И њој је партијска организација у Цетињу организовала бјекство, убрзо послје Вукашиновог бјекства из затвора, али се не сјећам када. Она је затим живјела у одметништву у Пиперима. Њена млађа сестра Зара, која је легално живјела, долазила је више пута код мене у Подгорицу. Она је Стоји често носила храну и остало најнужније.

Када је једном, негдје у јесен 1925. године, нешто однијела Стоји на заказано мјесто, пратили су је кришом контракомити и шпијуни. Чим су њих двије сјеле и почеле разговарати, биле су опкољене. Стоја је била објесила пушку о неко дрво. Зара је брзо зграбила пушку и побјегла у шуму, а Стоју су ухватили. Онда су контракомити и жандарми Стоју везали поред лисица и спољним ланцима и везану одвели у Подгорицу. Жан-

дарми су је затим везану спроводили три до четири часа кроз Подгорицу, приказујући то као велики плијен, страшило и сензацију.

Убрзо затим је као осуђена упућена у затвор на издржавање казне у неки самостан у Загребу. Ја сам у децембру 1926. и јануару 1927. дошао у везу са секретаром загребачке партијске организације Мавраком, који ми је рекао да имају у плану организовање њеног бјекства из самостана „Св. Винка“ на Савској цести. Ово бјекство је успјешно изведено од стране Партије уз помоћ Стојиног брата Мирка, пред крај јула 1927. Загребачке „Новости“ су тада писале о њеном бјекству: „Бјекство хајдучице Стоје“ Тужно се сјећам Стојине мајке Мике, која је у тим тешким данима доказивала сналажљивост, издржљивост и, по мојем мишљењу, велико јунаштво. Она је, како сам обавијештен, трагично завршила свој живот у току НОБ-е, када су је четници убацили у њену кућу и закључали, а затим кућу запалили.

У септембру 1927. у Сплиту сам примио писмо од Роберта Вадгонија из Беча, у коме ми пише, да је стигао у Беч и нашао се са Стојом Марковић и ту заједно чекају, да што прије отпутују, да се боље спреме „како би у згодан час што јаче милој домовини помогли“. Овај Валдгони, родом из Бјеловара, као аустроугарски официр заробљен је на источном фронту и активно учествовао у октобарској револуцији. 1921. је послат у Југославију са обавјештајним задатком. Као такав запослио се је у Загребу као ревизор код фирме „Сингер“ и неколико година као такав обављао оба задатка обилазећи сву Југославију. На више жалби из разних мјеста, да долази у додир са комунистима, „Сингер“ му је дао рејон за рад само сјеверну половину Хрватске са сједиштем у Вараждину. Он је тада постепено отпуштао подручне службенике и затражио од партијске организације у Загребу, да му упуте беспослене чланове Партије ради запослења. Тиме је створио упоредну организацију која је успјешно обављала трговачки и партијски задатак. Но, у јулу или августу 1927. године његова партијска организација је откривена и сви су оптужени и похапшени, а он једини успио да умакне полицији. По доласку у Москву повјерили су му организацију производње и продаје свију шиваћих машина на читавој територији СССР-а и поставили га за генералног директора. Али, неку годину касније, наишла је чистка и њега као троцкисту оптремилa у Сибир, где је и заглавио.

ЗАРА МАРКОВИЋ: Зара Марковић се у јесен 1925. одметнула у шуму, приликом хватања њене сестре Стоје. Тамо је остала дуже вријеме, а затим је тражено и добивено одобрење за њено пребацивање у СССР. Колико се сјећам, Иван Милутиновић

је негдје преко љета 1926. дошао из Београда код мене и заједно смо у Подгорици куповали неке ствари за Зару и припремали је за пут. Купили смо јој љепше хаљине, рукавице, шминку и пудер, како би је боље маскирали за пребацивање преко границе. Иван је био претходно прибавио фалши пасош, одвео је и успјешно пребацио преко границе.

Речено ми је, да она данас живи у Београду, а Стоја је умрла 1947. или 1948. такође у Београду.

МАРКО МАШАНОВИЋ: Марко Машановић је истакнута личност у борби радничког покрета. Рано је напустио учитељску службу и сав се предао радничкој борби. Он је један од оснивача радничког покрета у Црној Гори. Током 1925. успио је да пође у Совјетски Савез. Отуда је дошао у Црну Гору новембра 1928 (послије одржавања Покрајинске конференције Партије у Подгорици). Он је, према његовом казивању, имао задатак, да дуже остане у Црној Гори као члан ЦК КПЈ и нама помаже у раду, и то на његов захтјев. У новембру исте године смо са њим одржали неколико састанака у Подгорици. Он се склањао дању у кући своје тетке Шуте Стева Вујановића. Једне вечери смо ја и он посјетили партијску организацију у Никшићу и тамо ноћу одржали састанак са 10 до 12 другова у кући Милана Радана.

Он је погинуо јуначком смрћу у Среском начелству у Цетињу, колико се сјећам, 1930. године, убивши жандармеријског наредника, а ранивши једнога жандарма и полицијског писара (својега брата од тетке или од ујака).

Ј. БРОЗ Ј. ЖОРГАМИ, К. ХОРВАТИН: Почетком марта 1928. пошао сам у Загреб као секретар Покрајинског комитета Партије и тамо по низу питања дискутовао са члановима ЦК КПЈ: Јосипом Брозом, Јакобом Жоргом и Камилом Хорватином, и од њих примио нека упутства. Такође сам посјетио и Синдикате и по синдикалном питању разговарао са Шумановцем. Тада су права имена била законспирирана, али сам ја знао и права имена.

ЈОВАН ТОМАШЕВИЋ: Са Јованом Томашевићем сам сарађивао у раду у Цетињу 1920. и почетком 1921. до мојега прогона у мјесто рођења. Имајући најљепше успомене на њега, ипак се тужно сјећам на његово очајно слабо здравље, када једва могаше по мало ходати, а и као такав хођаше скоро свако вече одржати неко предавање или бар радничко сијело или забаву у Радничком дому, који се налазио у кући Иване Никитине на Балшића пазару. На ријетко му се догађало, да у току предавања мора исто да прекине због затрцавања од кашља или да због овога направи мању или већу паузу.

Незаборавне су ми остале његове ријечи при једној шетњи у Цетињском парку. Наиме, шетали смо скупно он, ја, Нико Јошов Мартиновић и Милан Вукићевић, и када је један од ових рекао да бисмо продужили шетњу влажним и магловитим Доњим пољем, али ће то шкодити Јовану, он је рекао: „Шкодити ће вама, а мени више ништа не може шкодити“

Јован је био не само велики радник, организатор и ауторитет, већ и челични карактер и изузетно поштење, стварни организатор Комунистичке партије у Црној Гори; те се са пуним правом за њега и може рећи, да је он организатор Комунистичке партије у Црној Гори, а сви ми остали, који смо радили на њеном организовању, појединачно или скупно, један од организатора или Јованових помоћника.

Неки истакнути црногорски комунисти до 1930. године

Поред организатора КПЈ и СКОЈ-а Јована Томашевића, Станка Драгојевића, Марка Машановића, Божа Љумовића, Николе Ковачевића, Богдана Вујошевића, Бошка Лазовића, Адолфа Мука, Радована Вукановића, Јова Загоре, Павла Жижича, Коста Ђуфке, Ника Зачирина и Лазара Ђуровића, радо се сјећам још низа другова и другарица, који су у периоду 1919—1929. били активни, иако су се неки у каснијем периоду пасивизирали или направили издају. Тако сам још запамтио поред осталих као врло активне: у Подгорици: Спасоја и Петра Распоповића, Петра Ђукановића, Спасоја Ивановића, Божа Шутуловића, Петка Мијовића, Бошка Лазовића, Љубицу Ковачевић, Илију Милачића, Илију Милоњића, Душана Милачића, Живка Ђуровића, Божа Ђурашковића, Вука Вучинића, Љуба Вукчевића, Османа Булића, Бута Тузовића;

У Котору и Петровцу: Анта Матковића, Катицу Матковић-Мук, Августина Мариновића, Грацију Петровића, Сава Вуковића, Марка Греговића, Драгомана Вуковића;

У Даниловграду: Мила Јовановића, Алексу Павићевића, Марицу Јовановић, Макицу Малишић, Филипа Секулића, Милана Златичанина, Петра Вујашковића, Митра Мартиновића, Душана Мандића;

У Андријевици, Благоја Лековића;

У Никшићу: Боца Лазовића, Милана Радана, Илија Мартиновића, Косту Перишића, Бранка Јањића, Бока Ербера, Бранка Јањића, Радоја Радојевића;

У Грахову: Павла Ковачевића, Ђорђија Ковачевића, Блажа Ковачевића, Саву Ковачевића, Гојка Самарџића, Миљка Булајића, Голуба Перовића;

У Цетињу: Божидара Радановића, Душана Бећира, Јована Калуђеровића, Светислава Милишића, Јокицу Томашевић, Петра Дервиша, Алексу Ђуфку, Милоша Ивановића, Павла Бећира, Ника Ј. Мартиновића, Булицу Дервиш;

У Ријеци Црнојевића: Ајдара Јахића;

У Бару: Николу и Милана Поповића, Станоја Михаиловића, Душана Вујовића;

У Беранама: Светозара Поповића, Јована Вучковића, Милан Гарчевић;

У Шавнику: Гојка Поповића, Радована Головића;

У Мојковцу: Милована Анђелића;

У Улцињу: Богдана Вујошевића и друге.

Јован Р. Бојовић